EUROPESE
COMMISSIE

Brussel, 26.2.2015
SWD(2015) 38 final

WERKDOCUMENT VAN DE DIENSTEN VAN DE COMMISSIE

Landverslag Nederland 2015
met een diepgaande evaluatie betreffende de preventie en correctie van macro-economische onevenwichtigheden

{COM(2015) 85 final}

Dit is een werkdocument van de diensten van de Europese Commissie. Het is geen weergave van het officiële standpunt van de Commissie en loopt daar evenmin op vooruit.

Samenvatting 1

1. Situering: economische situatie en vooruitzichten 3

2. Onevenwichtigheden, risico's en aanpassing 9

2.1. Lopende rekening 10

2.2. Besparingen en investeringen 15

2.3. Ontwikkelingen op het gebied van de woningmarkt en de schuld van huishoudens 24

3. Overige structurele kwesties 32

3.1. Budgettair-Structurele kwesties en belastingen 33

3.2. Arbeidsmarkt en sociaal beleid 36

3.3. Onderwijs 41

3.4. Structurele maatregelen 42

AA. Overzichtstabel 44

AB. Standaardtabellen 48

LIJST VAN TABELLEN

1.1. Belangrijkste economische, financiële en sociale indicatoren – Nederland 7
1.2. PMO-scorebordindicatoren 8
2.1.1. Belangrijkste handelspartners: uitsplitsing van het dienstenhandelvolume (2013) 12
2.2.1. Vorderingenoverschot van niet-financiële vennootschappen in 2013 (% van het bbp) 20
AB.1. Macro-economische indicatoren 49
AB.2. Indicatoren voor de financiële markten 50
AB.3. Fiscale indicatoren 51
AB.4. Arbeidsmarkt- en sociale indicatoren 52
AB.5. Uitgaven voor socialezekerheidsuitkeringen (% van het bbp) 53

AB.6. Indicatoren voor de prestatie van de productmarkten- en beleidsindicatoren 54
AB.7. Groene groei 55

LIJST VAN GRAFIEKEN

1.1. Groei van het reële bbp en bijdragen 3
1.2. Arbeidsmarktontwikkelingen 4
1.3. Het verschil in productiviteit met de VS: NL, DE en EA-12 5
2.1.1. Uitsplitsing van de externe positie (lopende rekening en kapitaalrekening) 10
2.1.2. Aandeel wederuitvoer per economische categorie 11
2.1.3. Netto diensten (uitvoer–invoer in miljard EUR (links) en als % van het bbp (rechts), 2013) 13
2.1.4. Uitsplitsing van het saldo van de inkomensrekening (% van het bbp) 14
2.1.5. Inkomsten uit investeringen – uitgaven (bijzondere financiële instellingen buiten beschouwing gelaten) 14
2.1.6. Inkomsten uit investeringen – ontvangsten (bijzondere financiële instellingen buiten beschouwing gelaten) 14
2.2.1. Vorderingenoverschot/-tekort per sector 15
2.2.2. Besparingen per sector (% van het bbp) 15
2.2.3. Investeringen per sector (% van het bbp) 16
2.2.5. Jaarlijks inkomen van huishoudens 16
2.2.6. Bruto spaarquote (% van beschikbaar inkomen) 17
2.2.7. Brutobesparingen(% van het bbp) 17
2.2.8. Liquide activa en schuldendienst/inkomen 17
2.2.10. Investeringen volgens type 18
2.2.11. Besparingen en binnenlandse investeringen van niet-financiële vennootschappen (% van het bbp) 19
2.2.12. Binnenlandse besparingen en investeringen van niet-financiële vennootschappen 20
2.2.13. Netto BDI-uitstroom en netto buitenlandse besparingen van niet-financiële vennootschappen 20
2.2.14. Bruto-investeringen in vaste activa - totale economie, lopende prijzen 23
2.3.1. Uitsplitsing van de j-o-j-mutatie van de schuldquote (huishoudens) 24
2.3.2. LTV-ratio van huizenbezitters 25
2.3.3. Negatieve overwaarde naar leeftijd, 2014 25
2.3.4. LTV-ratio van huizenbezitters 25
2.3.5. Hypotheken die onder water staan, per inkomenskwartiel 26
2.3.6. Gemiddelde LTV per inkomenskwartiel 26
2.3.7. Hypothecair risico per leeftijdsgroep 27
2.3.8. Niet-renderende leningen 27
2.3.9. Rendement op activa en eigen vermogen van banken 27
2.3.10. Ontwikkeling van de huizenprijzen (linkerzijde, 2010 = 100) en het aantal transacties 28

2.3.11. Woningbouwvergunningen, hoogtepunt en dieptepunt prijzen 28
3.2.1. Arbeidsmarktindicatoren 36
3.2.2. Het aandeel van vaste, tijdelijke en zelfstandige banen in de totale werkgelegenheid 38

LIJST VAN TEKSTKADERS

1.1. Economisch toezicht 6
2.2.2. Balans van niet-financiële vennootschappen 21
2.3.1. Sociale huisvesting 29
2.3.2. Langetermijnscenario's voor de schuld van de particuliere sector 30

SAMENVATTING

De Nederlandse economie vertoont een geleidelijk herstel, dat hoofdzakelijk te danken is aan de binnenlandse vraag. Na de krimp van het reële bbp in 2012 en 2013 is de Nederlandse economie in 2014 weer gegroeid. Naar verwachting zal de economische groei aantrekken tot 1,4 % in 2015 en tot 1,7 % in 2016. Het economisch herstel wordt steeds sterker gestimuleerd door de binnenlandse vraag, die wordt geschraagd door de stijging van de reële lonen en de betere arbeidsmarktomstandigheden. Ook is het prille herstel van de woningmarkt bevorderlijk voor het consumentenvertrouwen en de investeringen van huishoudens. Op de Nederlandse arbeidsmarkt deed zich in 2014 een bescheiden opleving voor, die de komende jaren naar verwachting zal doorzetten. Verwacht wordt dat de inflatie zwak blijft, hetgeen op de korte termijn bevorderlijk is voor de stijging van de reële lonen, maar de schuldafbouw belemmert. De overheidsfinanciën zullen er in 2015 en 2016 naar verwachting beter voor komen te staan.

In dit landverslag wordt de Nederlandse economie getoetst aan de jaarlijkse groeianalyse van de Commissie. Die bevat de aanbeveling het economisch en sociaal beleid van de EU in 2015 te baseren op drie zuilen, nl. investeringen, structurele hervormingen en budgettaire verantwoordelijkheid. Ook wordt in dit verslag onderzocht hoe – overeenkomstig het investeringsplan voor Europa – de impact van overheidsmiddelen kan worden geoptimaliseerd en particuliere investeringen kunnen worden gemobiliseerd. Ten slotte wordt Nederland beoordeeld in het licht van de bevindingen van het waarschuwingsmechanismeverslag 2015, waarin de Commissie het zinvol achtte om verder te onderzoeken of onevenwichtigheden aanhielden dan wel afnamen. De belangrijkste bevindingen van de diepgaande evaluatie in dit landverslag zijn:

Nederland heeft al meer dan drie decennia lang een overschot op de lopende rekening. Het overschot op de lopende rekening vloeit voort uit de wezenskenmerken van de Nederlandse economie, zoals de uitvoer van energie, de wederuitvoer van goederen en de internationale kapitaalstromen van multinationale ondernemingen. Het overschot weerspiegelt ook de vóórtdurende en nodige schuldafbouw van huishoudens en de (nog zwakke) cyclische positie van de economie. Over het geheel genomen is de scheve verhouding tussen besparingen en investeringen minder groot dan de nominale cijfers doen vermoeden.

De investeringsactiviteit, uitgedrukt als percentage van het bbp, loopt sinds de eeuwwisseling terug. Dit is deels het gevolg van de lagere prijzen van investeringsgoederen (vooral van IT- en ICT-apparatuur) en, met name sinds 2008, van de teruggelopen investeringen in de bouw- en vastgoedsector. De publieke en private investeringen in productieve middelen waren betrekkelijk stabiel. Om de economische groei van Nederland op de middellange termijn te versterken verdienen de afnemende publieke investeringen in O&O aandacht en dient de uitstekende kennisbasis van het land beter te worden benut.

Door het belasting- en het pensioenstelsel worden huishoudens er in hoge mate toe verplicht en aangezet om te investeren in de eigen woning en te sparen via pensioenregelingen. Dit kan leiden tot een inefficiënte kapitaalallocatie. Particulieren worden gestimuleerd om op jonge leeftijd een woning te kopen en daartoe een hoge hypotheekschuld aan te gaan. Ook de verplichting om vroeg in de levenscyclus grote bedragen te sparen via het pensioenstelsel beperkt de financiële speelruimte van jongeren. Pensioenfondsen zijn enigszins risicomijdend, wat een suboptimale toewijzing van hun investeringen tot gevolg zou kunnen hebben. **De wettelijke pensioenleeftijd is verhoogd (en gekoppeld aan de levensverwachting), maar de spreiding van kosten en risico's is binnen de pijler van de (op kapitaaldekking gebaseerde) bedrijfspensioenregelingen niet gewijzigd.** Dit heeft gevolgen voor de geaccumuleerde besparingen en de allocatie van kapitaal in het pensioenstelsel, hetgeen de groeivooruitzichten van de Nederlandse economie op de lange termijn zou kunnen beperken.

Door fiscale stimulansen zijn de schulden van de huishoudens de afgelopen decennia sterk opgelopen. Verwacht wordt dat deze de komende decennia langzaam zullen afnemen. Langdurige fiscale prikkels en financiële innovaties hebben huishoudens aangemoedigd om zich diep in de hypothecaire schulden te steken. Pas ingevoerde beleids- en toezichtmaatregelen

remmen de groei van de hypotheekverstrekking af. De risico's die de hoge schulden van de huishoudens meebrengen voor de financiële sector blijven binnen de perken door onder meer de sterke netto-vermogenspositie van huishoudens, de prudente loan-to-income-ratio's en het herstel van de woningmarkt.

De werking van de woningmarkt wordt nog verstoord door de aanzienlijke hypotheekrenteaftrek en een niet naar behoren functionerende huurmarkt. De hypotheekrenteaftrek wordt gedeeltelijk en zeer geleidelijk afgeschaft; een groot deel van de subsidie blijft echter bestaan. De hypotheekrenteaftrek blijft huishoudens ertoe aanzetten om te investeren in betrekkelijk improductieve activa. Een goed functionerende huurmarkt komt moeilijk van de grond door een socialewoningsector die te kampen heeft met allocatie-inefficiënties.

Het landverslag bevat ook een analyse van macro-economische kwesties. Hieronder volgen de belangrijkste bevindingen:

De arbeidsmarkt doet het goed en er is nog altijd weinig armoede. De Nederlandse arbeidsmarkt staat er betrekkelijk goed voor en de werkloosheid neemt af. Voor bepaalde groepen aan de onderkant van de arbeidsmarkt is het lastig om een baan te vinden. De armoede is sinds 2008 slechts licht toegenomen en blijft gering.

Bepaalde vormen van groeivriendelijke uitgaven staan onder druk. Hoewel het onderwijssysteem tot goede resultaten leidt en de overheid nog altijd veel uitgeeft aan onderwijs, zal de overheidssteun voor onderzoek en innovatie de komende jaren slinken.

Over het geheel genomen heeft Nederland enige vooruitgang geboekt bij de uitvoering van de landspecifieke aanbevelingen die de Raad in 2014 heeft gedaan. Nederland heeft enige vooruitgang geboekt met het ontzien van de uitgaven die rechtstreeks van belang zijn voor groei. Wat betreft de verdere hervorming van de woningmarkt is slechts beperkte vooruitgang bereikt. Er is met name niet méér vaart gezet achter de gedeeltelijke afschaffing van de hypotheekrenteaftrek, terwijl het herstel op de woningmarkt en het aantrekkende economische klimaat hiervoor wel de gelegenheid boden. Enige tot aanzienlijke vooruitgang is geboekt wat betreft de aanbevelingen inzake het pensioenstelsel, langdurige zorg en de arbeidsmarkt.

In het landverslag wordt beschreven in welk opzicht het beleid naar aanleiding van de analyse van de macro-economische onevenwichtigheden is gewijzigd:

Nederland moet het juiste midden vinden tussen enerzijds de nodige schuldafbouw, met name van huishoudens, en anderzijds het voldoende ondersteunen van de binnenlandse vraag om ervoor te zorgen dat het economisch herstel doorzet. Zolang huishoudens meer sparen om hun schuld af te bouwen, blijft het overschot op de lopende rekening groot – groter dan door de fundamentele economische verhoudingen wordt gerechtvaardigd.

Voor een verhoging van het groeipotentieel zal het nodig zijn om voldoende mensen bij het arbeidsproces te betrekken en kapitaal efficiënter te alloceren. Het arbeidspotentieel moet beter worden benut om de gevolgen van de demografische veranderingen te verzachten. Hoewel er hervormingen zijn doorgevoerd om werken financieel aantrekkelijker te maken, wordt werken nog ontmoedigd door belastingen en sociale bijdragen. Voor het bevorderen van economische groei zullen de pensioenregelgeving en het belastingstelsel een steeds belangrijker rol spelen bij de allocatie van kapitaal.

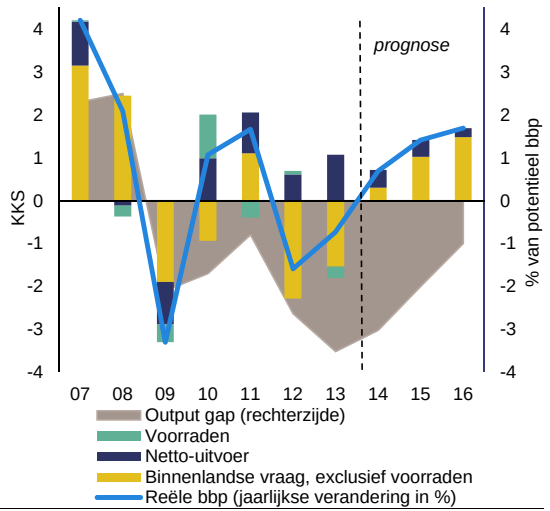
Nu de samenleving vergrijst, staat Nederland voor de opgave zijn welvaart in de toekomst vast te houden. Met een vergrijzende bevolking wordt economische groei steeds afhankelijker van verbeteringen in de efficiëntie en veerkracht van de economie. Daarbij is een belangrijke rol weggelegd voor een regelgevingskader dat groei en investeringen in onderzoek, innovatie en onderwijs ondersteunt.

1. SITUERING: ECONOMISCHE SITUATIE EN VOORUITZICHTEN

De macro-economische situatie en ontwikkelingen

Nederland vertoont een geleidelijk economisch herstel. Na de krimp van het reële bbp in 2012 en 2013 is de Nederlandse economie in 2014 weer gegroeid met naar schatting +0,7 % (grafiek 1.1). Het economisch herstel wordt steeds sterker gestimuleerd door de binnenlandse vraag, die wordt geschraagd door de stijging van de reële lonen en de betere arbeidsmarktomstandigheden. Ook de woningmarkt trekt aan: in de tweede helft van 2014 nam het aantal transacties toe. Waarschijnlijk zal dit het economische sentiment verder verbeteren en mogelijk wordt er meer in woningen geïnvesteerd. Recente maandelijkse gegevens en zachte indicatoren lijken uit te wijzen dat het herstel van de investeringen in de tweede helft van 2014 doorzet en zo een geleidelijk, door de binnenlandse vraag gestimuleerd herstel zal ondersteunen. De winterprognoses van de Commissie gaan uit van een groei van 1,4 % in 2015 en van 1,7 % in 2016.

Grafiek 1.1: **Groei van het reële bbp en bijdragen**

Bron: Europese Commissie (Ameco)

De voortgaande schuldafbouw van huishoudens zal de snelheid van het economisch herstel waarschijnlijk begrenzen. Als gevolg van de door kredietverlening mogelijk gemaakte hausse op de woningmarkt die in de jaren negentig begon, hebben Nederlandse huishoudens nog steeds hoge schulden. Tegenover omvangrijke verplichtingen, met name hypotheekschulden, staan evenwel niet-liquide activa in de vorm van een eigen woning en pensioenvermogen. In 2012 bedroeg de verhouding tussen de totale schuldenlast en het beschikbaar inkomen 250 %, een van de hoogste percentages van de eurozone([1]). Schuldaflossing en de afdracht van hoge zorgverzekeringspremies en pensioenpremies in de tweede pijler beperken de capaciteit van huishoudens om liquide activa te verwerven. Ondanks de verwachting dat het reële beschikbare inkomen van huishoudens de komende jaren zal toenemen, wordt er derhalve van uitgegaan dat een snel herstel van de consumptie zal worden afgeremd door de druk om de schuld af te bouwen. Huishoudens zullen extra inkomsten waarschijnlijk gebruiken om de eigen schuld af te betalen. De verwachting is dat de particuliere spaarquote in 2016 zal stijgen tot 16,4 % van het beschikbare inkomen – ongeveer twee procentpunt meer dan het langetermijngemiddelde van 14,4 %([2]).

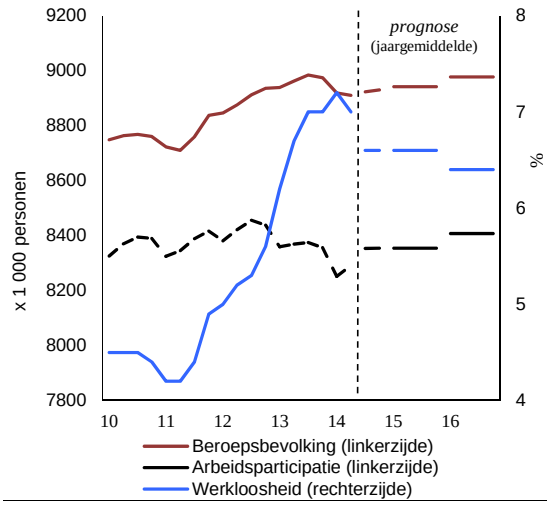
De bescheiden opleving op de Nederlandse arbeidsmarkt van 2014 zet naar verwachting door. Ruim na het begin van de financiële crisis stond de Nederlandse arbeidsmarkt er betrekkelijk goed voor (grafiek 1.2). In de periode 2009-2012 kende Nederland een van de laagste werkloosheidspercentages van de EU, doordat werkgevers op grote schaal arbeid hamsterden. Na 2012 groeide de werkloosheid echter fors: in februari 2014 bereikte zij een piek van 7,3 % van de beroepsbevolking. In de loop 2014 nam het aantal nieuwe vacatures toe en trok de werkgelegenheid aan. In december 2014 beliep het werkloosheidspercentage 6,7 %, ruim 0,5 procentpunt minder dan aan het begin van dat jaar. Verwacht wordt dat deze trends doorzetten,

([1]) Bron: Eurostat. Onder de bruto verhouding tussen schuld en inkomen van huishoudens wordt verstaan de leningen en verplichtingen gedeeld door het beschikbare bruto inkomen dat wordt gecorrigeerd voor de mutaties in het nettovermogen van huishoudens in de pensioenfondsreserves.

([2]) Het langetermijngemiddelde van de particuliere spaarquote is berekend voor de periode 1995-2013. Voor een kwantitatieve analyse van de druk om de schuld af te bouwen, zie Cuerpo e.a. (2013); "Indebtedness, Deleveraging Dynamics and Macroeconomic Adjustment", *European Economy*, Economic Papers 477.

overeenkomstig het bredere herstel van de Nederlandse economie. De werkgelegenheid (uitgedrukt in voltijdsequivalenten) zal de komende jaren naar verwachting ongeveer een half procentpunt stijgen en geschat wordt dat de werkloosheid geleidelijk zal afnemen tot 6,6 % in 2015 en 6,4 % in 2016.

Grafiek 1.2: **Arbeidsmarktontwikkelingen**

Bron: Europese Commissie (Eurostat en Ameco)

De inflatiedruk blijft naar verwachting zwak. Er wordt van uitgegaan dat de HICP-inflatie (Harmonised Index of Consumer Prices) in 2015 uitkomt op 0,4 % en in 2016 zal stijgen tot 0,7 %. In 2015 leveren met name de energieprijzen een negatieve bijdrage aan de algemene index. Positieve prijsdruk wordt verwacht van de dienstensector. Nu de werkloosheid beduidend groter is dan vóór de crisis en de bezettingsgraad in het bedrijfsleven slechts zo'n 80 % bedraagt, zal de overcapaciteit in de economie waarschijnlijk voorkomen dat de inflatie de komende jaren weer oploopt.

Verwacht wordt dat het overschot op de lopende rekening hoog blijft. Het overschot op de lopende rekening van Nederland is in hoge mate het resultaat van structurele kenmerken van de economie, zoals de functie van belangrijkste haven, de wederdoorvoer en de export van aardgas. Het overschot op de lopende rekening kan deels ook worden verklaard door de nog zwakke conjunctuur. Zoals eerdere analyse heeft uitgewezen, was loonmatiging geen beslissende factor voor het oplopende handelsoverschot([3]). Dalende invoerprijzen en schuldafbouw door huishoudens zijn niet bevorderlijk voor een snelle correctie van de lopende rekening. Op de middellange termijn zal het overschot op de lopende rekening echter kleiner worden naarmate de binnenlandse vraag zich herstelt en de druk om de schuld af te bouwen afneemt.

Het nominale overheidstekort zal verder dalen. Geraamd wordt dat het overheidstekort in 2014 is uitgekomen op 2,8 % van het bbp. In 2015 en 2016 zal het naar verwachting verder teruglopen tot respectievelijk 2,2 % en 1,8 % van het bbp. In 2015 zijn de belangrijkste beleidsmaatregelen met gevolgen voor de begroting de beperking van de maximale pensioenopbouw (waardoor de belastingontvangsten toenemen) en besparingen als gevolg van de decentralisering van langdurige zorg. In de prognose voor 2016 zijn de maatregelen in het regeerakkoord en daaropvolgende beleidspakketten verwerkt. De verbetering van het begrotingssaldo vloeit ook voort uit het herstel van de binnenlandse vraag, die zou moeten leiden tot hogere belastinginkomsten genererende groei. Het structurele tekort wordt geraamd op 0,7 % van het bbp in 2014 en zal in 2015 en 2016 naar verwachting licht dalen. De bruto overheidsschuldquote zal volgens de prognoses licht stijgen en zowel in 2015 als in 2016 uitkomen op 70,5 % van het bbp.

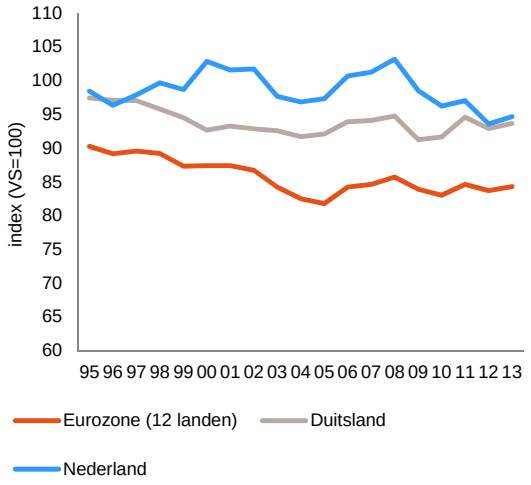
Productiviteit en benutting van de arbeidskrachten

De productiviteit neemt af, mogelijk ook doordat niet-financiële ondernemingen minder binnenlandse investeringsactiviteit ontplooien. Een onderwijssysteem van wereldklasse, verbeteringen in het menselijk kapitaal, alsmede publieke en private investeringen in innovatie zijn fundamentele ingrediënten voor productiviteitsgroei in de toekomst. Voorheen was de productiviteit in Nederland hoger dan in veel andere Europese landen en vergelijkbaar met die

([3]). Zie voor een gedetailleerder analyse de diepgaande evaluatie van Nederland (2014). Sinds de eeuwwisseling zijn de reële arbeidskosten per eenheid in Nederland met circa 3 % gestegen, een ontwikkeling die vergelijkbaar is met die in Frankrijk en België, maar beduidend afwijkt van die in Duitsland, waar de reële arbeidskosten per eenheid in diezelfde periode (2000-2013) afnamen.

van de VS. Sinds 2008 is het land dit voordeel echter geleidelijk kwijtgeraakt (grafiek 1.3). Dit kan verband houden met het feit dat er onvoldoende wordt geïnvesteerd in Europa([4]). Hoewel een geleidelijk herstel van de economische groei en meer investeringsactiviteit en de komende jaren voor sterkere productiviteitsgroei kunnen zorgen, is het onwaarschijnlijk dat een conjunctureel herstel de kloof met de VS zal dichten.

Grafiek 1.3 **Verschil in productiviteit met de VS: NL, DE en EA-12**

Bron: Europese Commissie (Ameco; bbp per gewerkt uur, KSS)

Wat betreft het aantal gewerkte uren is de benutting van de arbeidskrachten gering, in zowel de extensieve als de intensieve marge. Hoewel de algehele participatiegraad in Nederland hoog is, neemt nog steeds een op de vier personen in de beroepsgeschikte leeftijd niet deel aan het arbeidsproces. Het aantal gewerkte uren per jaar per werknemer behoort tot de laagste in de EU. Dit komt grotendeels doordat er meer in deeltijd wordt gewerkt, met name door vrouwen. Door de huidige structuur van stimulansen leidt hogere arbeidsparticipatie dikwijls slechts tot een beperkte stijging van het beschikbare inkomen, aangezien de marginale fiscale en niet-fiscale lasten op arbeidsinkomsten hoog zijn.

([4]) Zie voor een uitsplitsing van de investeringsintensiteiten in de periode 1999-2007: Gorning en Schiersch (2014), 'Weak Investment in the EU: A Long-Term Cross-Sectoral Phenomenon', *DIW Economic Bulletin 7*.

Ontwikkelingen op de woningmarkt

De hypotheekrenteaftrek blijft aanzienlijk en de huurmarkt werkt niet naar behoren. Hoewel er de laatste jaren maatregelen zijn genomen om de hypotheekrenteaftrek gedeeltelijk af te schaffen, zal een belangrijk deel van de subsidie blijven bestaan. De hypotheekrenteaftrek blijft mensen ertoe aanzetten om hoge hypotheken aan te gaan en zorgt er nog steeds voor dat binnenlandse besparingen en investeringen in betrekkelijk improductieve activa (onroerend goed) worden gestoken. Doordat het koop- en het huursegment van de woningmarkt fiscaal verschillend worden behandeld, is het aanbod van huurwoningen gering en blijven de huren hoog.

De particuliere huursector functioneert nog steeds niet optimaal, en de toewijzing van sociale woningen aan de mensen die daaraan het meest behoefte hebben, laat nog te wensen over. De huurmarkt wordt gedomineerd door een grote socialewoningsector die in feite de particuliere huurmarkt verdringt. Hoewel een derde van alle woningen eigendom is van socialewoningcorporaties, zijn er nog steeds lange wachtlijsten door een inefficiënte toewijzing van woningen. De arbeidsmobiliteit wordt beperkt door de wijze waarop sociale woningen worden toegewezen. Dit heeft zijn weerslag op de vooruitzichten op werk, met name van laaggeschoolden.

De Nederlandse economie in perspectief

De groeivooruitzichten van Nederland zijn afhankelijk van beleidsmaatregelen die de impact van de schuldafbouw op de consumptie en groei verlichten. Teneinde de spaarquote te verlagen en de consumptie van de actieve bevolking te stimuleren, heeft Nederland de belastingaftrek van pensioenpremies verminderd. Voorts heeft de overheid in 2014 schenkingen tijdelijk vrijgesteld van belasting voor zover de begunstigde hiervan gebruikmaakte voor een woning (aankoop, renovatie of aflossing van de hypotheek). De laatste jaren heeft de overheid ook maatregelen genomen om onhoudbare groei van hypothecaire leningen te voorkomen, met name door middel van een gedeeltelijke en geleidelijke beperking van de hypotheekrenteaftrek, een geleidelijke verlaging van de maximale loan-to-value-ratio en een (impliciete) verplichting om de

hypothecaire schuld af te lossen. De totale hypothecaire schuld zal echter slechts langzaam afnemen. Ongeveer een derde van alle woningbezitters blijft kampen met een negatieve netto overwaarde en is dus wellicht minder genegen om zich op de koopmarkt te begeven.

Tegen de achtergrond van een vergrijzende bevolking en de trend van teruglopende productiviteitsgroei loopt Nederland het risico dat zijn economische groeipotentieel langdurig slinkt. Door zijn grote mate van openheid, zijn positie als belangrijke toegangspoort tot Europa en het feit dat een aantal multinationale ondernemingen er zijn hoofdzetel heeft, genereert Nederland een groot deel van zijn inkomen in het buitenland. Het Nederlandse stelsel van sociale voorzieningen, met zijn hoge pensioenen en goede gezondheidszorg, is echter in hoge mate afhankelijk van de capaciteit van de binnenlandse economie om inkomen te genereren, de recente neerwaartse trend op het gebied van productiviteit te keren en intensiever gebruik te maken van het arbeidspotentieel.

Systeemprikkels zijn wellicht niet bevorderlijk voor een efficiënte allocatie van middelen om op de lange termijn groei te creëren. Het Nederlandse institutionele bestel is van grote invloed op de beslissingen die huishoudens gedurende hun levenscyclus nemen op het gebied van besparingen en investeringen. Door de vergrijzing, de dalende langetermijnrente en de stijgende kosten van de gezondheidszorg zijn de niet-fiscale lasten op arbeid, zoals pensioenpremies en zorgverzekeringspremies, hoger geworden. Samen met de loonbelasting verminderen deze verplichte niet-fiscale afdrachten het beschikbare inkomen van huishoudens aanzienlijk, met name in de actieve jaren. Via de pensioen- en de zorgsector wordt inkomen binnen en tussen generaties overgedragen. Bovendien stimuleert het belastingstelsel huishoudens om te investeren in laagproductieve kapitaalgoederen, zoals onroerend goed, die niet kunnen worden gebruikt om economische groei op de lange termijn te bevorderen. Ten slotte de pensioenfondsen: hoewel deze de activa van hun leden op een succesvolle wijze beheren, zou het regelgevingskader kunnen leiden tot een suboptimale allocatie van middelen, zowel uit het oogpunt van de huishoudens als, meer in het algemeen, uit macro-economisch perspectief.

Kader 1.1: **Economisch toezicht**

Het Europees semester 2015 is begonnen met de vaststelling van de jaarlijkse groeianalyse door de Commissie in november 2014. Hierin wordt voorgesteld dat de EU met betrekking tot het economisch beleid een geïntegreerde aanpak volgt, die is opgebouwd rond drie hoofdpijlers: stimulering van investeringen, versnelling van structurele hervormingen en een verantwoordelijke groeivriendelijke begrotingsconsolidatie. Ook wordt in de jaarlijkse groeianalyse voorgesteld om het Europees semester te stroomlijnen teneinde de economische beleidscoördinatie op EU-niveau doeltreffender te maken door de verantwoordingsplicht te vergroten en de betrokkenheid van alle deelnemers te bevorderen.

In het kader van het streven naar stroomlijning bevat dit landverslag een diepgaande evaluatie – overeenkomstig artikel 5 van Verordening nr. 1176/2011 – om vast te stellen of er nog macro-economische onevenwichtigheden zijn, zoals aangekondigd in het in november 2014 gepubliceerde waarschuwingsmechanismeverslag van de Commissie.

Op basis van de diepgaande analyse 2014 die de Commissie in maart 2014 over Nederland publiceerde, concludeerde zij dat Nederland te maken had met macro-economische onevenwichtigheden die om monitoring en beleidsmaatregelen vroegen, met name wat betreft de ontwikkelingen inzake de schuld van huishoudens en het overschot op de lopende rekening. Dit landverslag bevat een beoordeling van de vooruitgang die is geboekt bij de tenuitvoerlegging van de landspecifieke aanbevelingen die de Raad in juli 2014 heeft vastgesteld. De landspecifieke aanbevelingen voor Nederland betroffen de overheidsfinanciën, de woningmarkt, het pensioenstelsel en de arbeidsmarkt.

Tabel 1.1: **Belangrijkste economische, financiële en sociale indicatoren – Nederland**

							Prognose		
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Reëel bbp (jaarlijkse verandering in %)	2,1	-3,3	1,1	1,7	-1,6	-0,7	0,7	1,4	1,7
Particuliere consumptie (jaarlijkse verandering in %)	1,0	-1,8	-0,1	0,2	-1,4	-1,6	-0,1	1,2	1,6
Overheidsconsumptie (jaarlijkse verandering in %)	4,1	4,0	1,1	-0,2	-1,6	-0,3	0,0	-0,2	0,0
Bruto-investeringen in vaste activa (jaarlijkse verandering in %)	4,8	-9,2	-5,6	5,6	-6,0	-4,0	1,7	3,0	4,0
Export van goederen en diensten (jaarlijkse verandering in %)	1,5	-8,0	8,9	4,4	3,3	2,0	4,1	4,4	4,8
Import van goederen en diensten (jaarlijkse verandering in %)	1,8	-7,5	8,3	3,5	2,8	0,8	4,1	4,5	5,1
Output gap	2,5	-2,1	-1,7	-0,8	-2,6	-3,5	-3,0	-2,0	-1,0
Bijdrage aan groei van bbp:									
Binnenlandse vraag (jaarlijkse verandering in %)	2,4	-1,9	-0,9	1,1	-2,3	-1,5	0,3	1,0	1,5
Voorraden (jaarlijkse verandering in %)	-0,3	-0,4	1,0	-0,4	0,1	-0,3	0,0	0,0	0,0
Netto uitvoersaldo (jaarlijkse verandering in %)	-0,1	-1,0	1,0	0,9	0,6	1,1	0,4	0,4	0,2
Lopende rekening van de betalingsbalans (% van bbp), betalingsbalans	4,0	5,5	7,5	8,8	10,1	10,3	.	.	.
Handelsbalans (% van bpp), betalingsbalans	8,3	7,5	8,4	8,5	9,1	10,3	.	.	.
Ruilvoet van goederen en diensten (jaarlijkse verandering in %)	-0,1	0,7	-0,6	-1,5	-0,4	0,4	0,0	-0,3	0,3
Netto internationale investeringspositie (% van bbp)	-7,8	0,8	9,2	17,4	25,7	31,2	.	.	.
Externe nettoschuld (% van bbp)	29.2*	24.4*	37.2*	38.4*	32.9*	20.4*	.	.	.
Externe brutoschuld (% van bbp)	471,7	480,46	500,33	515,2	525,8	500,4	.	.	.
Exportprestaties t.o.v. ontwikkelde landen (% verandering in 5 jaar)	2.4*	2.4*	-0.1*	0.0*	-3.0*	-3,1	.	.	.
Exportmarktaandeel, goederen en diensten (%)	3,4	3,5	3,2	3,1	3,0	3,1	.	.	.
Spaarquote van huishoudens (netto besparing als percentage van netto besteedbare inkomen)	5,4	8,7	5,1	6,0	6,5	7,8	.	.	.
Kredietstroom particuliere sector (geconsolideerde gegevens) (% van	9,7	8,5	2,8	3,5	1,8	2,2	.	.	.
Schuld particuliere sector (geconsolideerde gegevens)	217,2	231,3	229,4	228,0	230,3	229,8	.	.	.
Gedefleerd huizenprijzenindexcijfer (jaarlijkse verandering in %)	1,0	-3,9	-3,2	-4,3	-8,8	-8,0	.	.	.
Wooninvesteringen (% van bbp)	6,1	5,5	4,7	4,2	3,7	3,3	3,3	.	.
Totale verplichtingen van de financiële sector (niet-geconsolideerde	2,4	4,5	7,1	8,7	1,3	-2,1	.	.	.
Tier 1-kapitaalratio[1]	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Totale solvabiliteitsratio[2]	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Bruto totaal dubieuze en oninbare kredieten (% van totaal schuldinstrumenten en totaal vorderingen)[2]	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Mutatie werkgelegenheid (aantal personen, jaarlijkse verandering in	1,4	-0,8	-0,7	0,8	-0,5	-1,3	-0,6	0,5	0,6
Werkloosheidspercentage	3,1	3,7	4,5	4,4	5,3	6,7	6,9	6,6	6,4
Langdurige werkloosheid (% van de beroepsbevolking)	1,1	0,9	1,2	1,5	1,8	2,4	.	.	.
Jeugdwerkloosheid (% van de beroepsbevolking in dezelfde leeftijdsgroep)	6,3	7,7	8,7	7,6	9,5	11,0	10,5	.	.
Arbeidsparticipatie (15-64 jaar)	79,3	79,7	78,2	78,4	79,3	79,7	.	.	.
Jongeren die werkloos zijn en geen onderwijs of opleiding volgen	3,4	4,1	4,3	3,8	4,3	5,1	.	.	.
Personen voor wie armoede of sociale uitsluiting dreigt (% van totale bevolking)	14,9	15,1	15,1	15,7	15,0	15,9	.	.	.
Armoederisico (% van de totale bevolking)	10,5	11,1	10,3	11,0	10,1	10,4	.	.	.
Ernstige materiële deprivatie (% van de totale bevolking)	1,5	1,4	2,2	2,5	2,3	2,5	.	.	.
Personen die leven in een huishouden met zeer lage arbeidsintensiteit (% van de totale bevolking van minder dan 60 jaar oud)	8,2	8,5	8,4	8,9	8,9	9,3	.	.	.
Bbp-deflator (jaarlijkse verandering in %)	2,3	0,5	1,2	0,1	1,3	1,1	0,5	0,5	1,3
Geharmoniseerde consumentenprijsindex (HICP) (jaarlijkse	2,2	1,0	0,9	2,5	2,8	2,6	0,3	0,4	0,7
Nominale beloning per werknemer (jaarlijkse verandering in %)	3,7	2,8	0,6	2,4	2,6	2,3	1,6	0,8	2,1
Arbeidsproductiviteit (reëel, per werknemer, jaarlijkse verandering	0,4	-2,5	1,8	0,8	-1,1	0,6	1,0	.	.
Loonkosten per eenheid product (gehele economie, jaarlijkse	3,4	5,1	-1,1	1,3	3,6	1,6	0,4	0,0	1,1
Reële loonkosten per eenheid product (jaarlijkse verandering in %)	1,1	4,6	-2,2	1,2	2,3	0,5	-0,1	-0,6	-0,1
Reële effectieve wisselkoers3) (loonkosten per eenheid product, jaarlijkse verandering in %)	1,8	2,4	-3,1	0,7	-0,4	2,1	-0,5	-2,7	0,3
Reële effectieve wisselkoers3) (geharmoniseerde consumentenprijsindex, jaarlijkse verandering in %)	-1,3	1,0	-4,0	-0,6	-1,3	2,4	0,7	-1,1	-1,1
Overheidssaldo (% van bbp)	0,2	-5,5	-5,0	-4,3	-4,0	-2,3	-2,8	-2,2	-1,8
Structurele begrotingssaldo (% van bbp)	.	.	-3,8	-3,8	-2,3	-0,6	-0,7	-0,9	-1,1
Bruto-overheidsschuld (% van bbp)	54,8	56,5	59,0	61,3	66,5	68,6	69,5	70,5	70,5

Bron: Eurostat, ECB, Ameco.

Tabel 1.2: **PMO-scorebordindicatoren**

			Boven-/ondergrens	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Externe onevenwichtigheden en concurrentievermogen	Lopende rekening van de betalingsbalans (% van bbp)	driejarig gemiddelde	-4%/6%	*6,8*	*5,4*	*5,6*	*7,2*	*8,7*	*9,8*
		p.m.: betrokken jaar	-	*4,3*	*5,2*	*7,4*	*9,1*	9,5	9,9
	Internationale netto-investeringspositie (% van bbp)		-35%	*4,2*	*16,7*	*24,5*	*34,1*	*45,8*	31,3
	Reële effectieve wisselkoers (42 geïndustrialiseerde landen - deflator geharmoniseerde consumentenprijsindex)	% verandering (drie jaar)	±5% & ±11%	-0,1	2,6	-1,5	-2,4	-6,0	0,4
		p.m.: jaarlijkse verandering in %	-	0,5	1,9	-3,9	-0,4	-1,8	2,7
	Exportmarktaandeel	% verandering (vijf jaar)	-6%	*-9,4*	*-6,3*	*-8,5*	*-8,7*	*-12,2*	*-9,2*
		p.m.: jaarlijkse verandering in %	-	*-1,3*	*0,8*	*-5,8*	*-3,2*	*-3,2*	*2,1*
	Nominale loonkosten per eenheid product	% verandering (drie jaar)	9% & 12%	5,4	10,6	7,1	4,6	3.2p	6.3p
		p.m.: jaarlijkse verandering in %	-	3,3	5,0	-1,3	1,0	3.6p	1.6p
Interne onevenwichtigheden	Gedefleerde huizenprijzen (jaarlijkse verandering in %)		6%	0,1	-3,4	-2,6	-4,0	-8,0	-7,8
	Kredietstroom particuliere sector als % van bbp (geconsolideerde gegevens)		14%	9,7	8,6	2,8	3,6	1.8p	2.1p
	Schuld particuliere sector als % van bbp (geconsolideerde gegevens)		133%	217,3	231,4	229,4	228,0	230.2p	229.7p
	Algemene schuld overheidssector als % van bbp		60%	54,8	56,5	59,0	61,3	66,5	68,6
	Werkloosheid	driejarig gemiddelde	10%	3,7	3,5	3,8	4,2	4,7	5,5
		p.m.: betrokken jaar	-	3,1	3,7	4,5	4,4	5,3	6,7
	Totale verplichtingen van de financiële sector (jaarlijkse verandering in %)		16.5%	3,8	7,9	5,8	9,3	2,3	-3,2

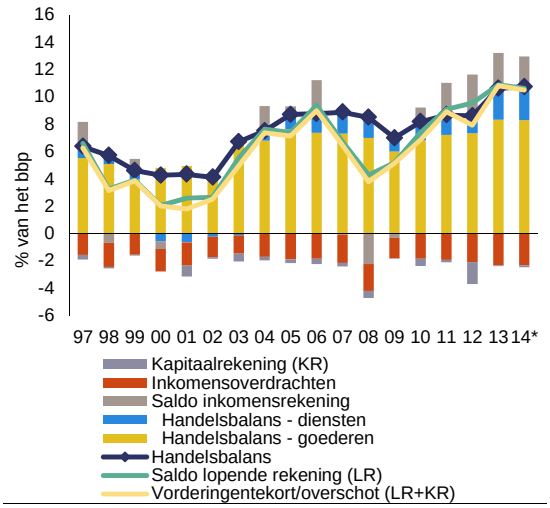
Bron: Europese Commissie, Eurostat en DG ECFIN (voor de REWK-indicatoren)

2. ONEVENWICHTIGHEDEN, RISICO'S EN AANPASSING

2.1. LOPENDE REKENING

Nederland heeft al ruim drie decennia onafgebroken een overschot op de lopende rekening. Een overschot op de lopende rekening houdt in dat de in het land geproduceerde middelen (of ontvangen inkomsten) meer bedragen dan de middelen die in datzelfde land zijn gebruikt (voor consumptie of investeringen in vaste activa) (grafiek 2.1.1). Blijkens de hoofdindicatoren van de PMO (procedure bij macro-economische onevenwichtigheden) bedroeg het driejarig gemiddelde van het saldo op de lopende rekening in Nederland in de periode 2011–2013 9,8%. In dit onderdeel wordt de ontwikkeling van dit overschot op de lopende rekening en de componenten daarvan behandeld.

Grafiek 2.1.1: **Uitsplitsing van de externe positie (lopende rekening en kapitaalrekening)**

Bron: Europese Commissie (Eurostat)

De productie in Nederland bedraagt aanzienlijk minder dan de volledige capaciteit, wat het overschot op de lopende rekening omhoog stuwt. De economische situatie van Nederland is conjunctureel slechter dan die van zijn belangrijkste handelspartners. Dat betekent dat de invoer lager ligt en het overschot op de lopende rekening hoger uitvalt dan het geval zou zijn in een situatie waarbij Nederland en zijn handelspartners op volle capaciteit produceren. Dit effect is verantwoordelijk voor naar schatting 1,7 procentpunten van het in 2013 geregistreerde overschot op de lopende rekening van rond 10% van het bbp.

Het overschot op de lopende rekening van Nederland is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan structurele factoren. De wederuitvoer van in het buitenland geproduceerde goederen en de productie van aardgas beïnvloeden de handel in goederen, terwijl gedragingen van multinationale ondernemingen en investeringsbesluiten van het op kapitaaldekking gebaseerde pensioenstelsel van invloed zijn op de inkomstenrekeningen. Gezien het intrinsieke karakter van deze kenmerken van de economie kan het huidige overschot op de lopende rekening goeddeels als structureel worden aangemerkt. Zoals de eerdere analyse van de standaardindicatoren heeft uitgewezen, is het Nederlandse prijs- en kostenconcurrentievermogen in het recente verleden niet significant verbeterd of verslechterd([5]). Bij het ontstaan van het handelsoverschot speelt loonmatiging derhalve geen grote rol. Ondanks de aanzienlijke overschotten op de lopende rekening die de afgelopen jaren werden genoteerd, bedroeg de internationale netto-investeringspositie van Nederland in 2013 slechts 31,1 % van het bbp, wat erop wijst dat de opeenvolgende overschotten niet volledig worden omgezet in de opbouw van passiva in andere landen.

De handel in goederen is een van de sterkste punten van de Nederlandse economie([6])

Aan het grote overschot op de lopende rekening liggen omvangrijke brutohandelsstromen in goederen en diensten ten grondslag, die maken dat Nederland tot de meest open economieën van de EU behoort. De aanhoudend positieve handelsbalans wordt sterk beïnvloed door de geografische ligging van Nederland. Het land maakt gebruik van die ligging met een grote

([5]) Diepgaande evaluatie van Nederland (2014).

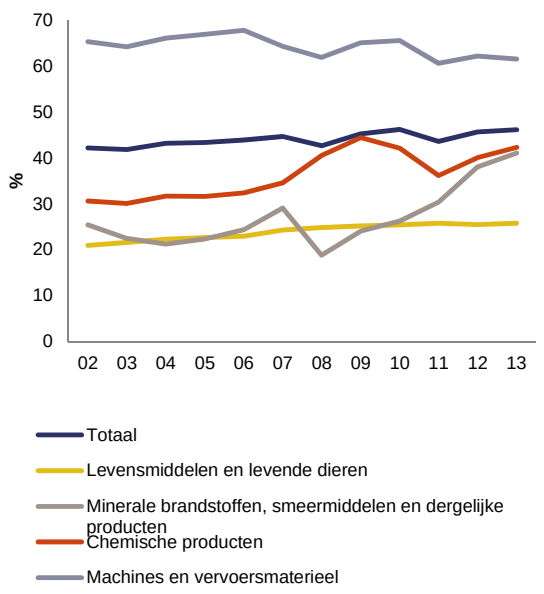
([6]) In het volgende onderdeel worden gegevens betreffende de lopende rekening weergegeven volgen de normen van BPM5 (de vijfde editie van het Balance of Payments Manual van het IMF). Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) is in 2014 voor de internationale handelsstatistieken overgeschakeld op de nieuwe verslagleggingsstandaard BPM6, wat tot een aantal breuken in de tijdreeksen heeft geleid, met name wat de handel in diensten betreft. Omwille van de consistentie en in verband met de vermelding van langere tijdreeksen zijn de gegevens in dit onderdeel volgens BPM5 weergegeven.

haven([7]) en hoogwaardige infrastructuur en met zijn aardgaswinning en -export.

De belangrijkste handelspartners van Nederland zijn Duitsland, België en het Verenigd Koninkrijk, en ook China heeft in het recentere verleden een substantieel marktaandeel verworven. Terwijl Duitsland en België al sinds lange tijd belangrijke import- en exportmarkten zijn, is de invoer uit opkomende markten, vooral China, de laatste tijd toegenomen. De invoer uit China betreft voor het merendeel machines en vervoersmaterieel. Ook de uitvoer naar China groeit sterk. Niettemin heeft Nederland een groot handelstekort met China, doordat veel van de uit China ingevoerde goederen weer naar andere EU-lidstaten worden uitgevoerd. Wat de handel met Rusland betreft, is de situatie geheel anders. De invoer uit Rusland bestaat voor ruim 90 % uit aardolie en aanverwante producten, en is dus lang niet zo divers als de invoer uit China. Minder dan 2 % van de uitvoer gaat naar Rusland, en voor een fractie daarvan gelden momenteel sancties. De in 2004 toegetreden EU-lidstaten hebben een aandeel van 4,5 % in de invoer. Ook de invoer uit alle landen van de zuidelijke eurozone (Spanje, Italië, Portugal en Griekenland) bedraagt gecombineerd rond 4,5 %([8]). Door de geringe handelsvolumes met de zuidelijke lidstaten zijn de potentiële overloopeffecten van de Nederlandse economie naar die landen beperkt; dat betekent dat een toename van het verbruik in Nederland niet noodzakelijk leidt tot een grotere vraag naar goederen uit de zuidelijke landen([9]).

De positieve balans van de handel in goederen kan deels worden toegeschreven aan de bijdrage die de wederuitvoer levert. Het CBS hanteert voor wederuitvoer de definitie *"goederen die via Nederland vervoerd worden en daarbij (tijdelijk) eigendom worden van een ingezetene, zonder dat significante industriële bewerking plaatsvindt"*. Praktisch gesproken betekent dit dat goederen als wederuitvoer gelden, wanneer de douanecode van zes cijfers die aan goederen bij het binnenkomen of verlaten van het land wordt toegewezen, niet verandert. Het aandeel van de wederuitvoer in de totale export is gestegen van 42,2 % in 2002 tot 46,1 % in 2013. Voor machines en vervoersmaterieel is de wederuitvoer al sinds het begin van de eeuw hoog (60–70 % van de totale machine-uitvoer). De vier in grafiek 2.1.2 weergegeven sectoren waren in 2013 goed voor 75 % van de totale uitvoer.

Grafiek 2.1.2: **Aandeel wederuitvoer per economische categorie**

Bron: CBS

De aan wederuitgevoerde goederen toegevoegde waarde leidt naar schatting tot een verhoging van het goederenhandelsoverschot met 2,3 procentpunten van het bbp. Goederen die van China naar Duitsland worden vervoerd, worden vaak gelost in de haven van Rotterdam. De sterke groei van de uitvoer en wederuitvoer weerspiegelt het toenemende belang van de internationale handel voor de Nederlandse economie en de verschillende productmix bij wederuitvoer (vooral computers en elektronische apparatuur) en in eigen land geproduceerde exportgoederen. Terwijl in eigen land geproduceerde goederen een toegevoegde waarde van rond 59 cent per euro

([7]) Volgens de American Association of Port Authorities was de Rotterdamse haven in 2012 op drie na de grootste haven naar het totale goederenvolume en op tien na de grootste naar de omvang van het containerverkeer.
([8]) Referentieperiode: januari–augustus 2014. Bron: CBS.
([9]) De omvang van de Nederlandse economie maakt via de handelskanalen slechts matige overloopeffecten naar de andere lidstaten mogelijk. Vooral de overloop naar de zuidelijk landen is marginaal. Door de sterke economische en financiële openheid staat Nederland via de financiële, bancaire en handelskanalen bloot aan mogelijk significante overloopeffecten vanuit de Verenigde Staten en de naburige lidstaten (België en Duitsland).

uitvoerwaarde hebben, is die van wederuitgevoerde goederen 7,5 cent per euro uitvoerwaarde([10]). Deze toegevoegde waarde is opmerkelijk, aangezien wederuitgevoerde goederen per definitie na de invoer slechts zeer beperkte wijzigingen hebben ondergaan. Op basis van deze cijfers kan de toegevoegde waarde van wederuitgevoerde goederen worden geraamd op circa 15 miljard EUR in 2013 (2,3 % van het bbp).

Ook natuurlijke hulpbronnen houden het overschot hoog

De netto-uitvoer van aardgas is eveneens een structurele factor die 1 tot 2,5 % van het bbp bijdraagt aan het overschot. Het gaat daarbij in hoofdzaak om de uitvoer van Nederlands aardgas en de geringere behoefte aan ingevoerde energie die daar tegenover staat. Bovendien heeft Nederland zich ontpopt tot een belangrijk knooppunt voor de handel in aardgas binnen Europa. Naarmate de binnenlandse gasvoorraden opraken, zal het belang van de aardgaswinning voor de Nederlandse economie naar verwachting geleidelijk afnemen. In 2014 en nogmaals in februari 2015 werden lagere productieplafonds vastgesteld om de gevoeligheid voor met de gaswinning samenhangende aardbevingen in Groningen te verminderen. Door deze ontwikkelingen, in combinatie met de daling van de olie- en gasprijzen, zal deze factor op de korte termijn steeds minder bijdragen aan het handelsoverschot.

Groei van de handel in diensten

De Nederlandse handel in diensten is de afgelopen jaren sterk gegroeid. De invoer van diensten nam in de periode 2009–2013 met 21 % toe (tot 94 miljard EUR, 15 % van het bbp), terwijl de dienstenuitvoer met 34 % toenam (tot 110 miljard EUR, 17 % van het bbp). Aan de invoerzijde waren de belangrijkste handelspartners de Verenigde Staten, Bermuda, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk (tabel 2.1.1)([11]). Voor de dienstenuitvoer zijn de leidende partners Ierland, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. De belangrijkste dienst die Nederland naar Ierland uitvoert, betreft “royalty’s en licentievergoedingen”([12]). Een aantal internationale ondernemingen heeft met het oog op fiscale optimalisatie dochters in Nederland en Ierland. De Ierse regering heeft in 2014 besloten het stelsel voor de vennootschapsbelasting te wijzigen om zulke regelingen minder aantrekkelijk te maken.

Tabel 2.1.1: **Belangrijkste handelspartners: uitsplitsing van het dienstenhandelvolume (2013)**

		Aandeel in totaal diensten	Aandeel in Nederlandse handel in diensten, per land			
			Vervoers-diensten	Reis-diensten	Royalty's & licentievergoedingen	Andere zakelijke diensten
Invoer diensten	Alle landen	*100*	*17*	*16*	*20*	*33*
	VS	15	12	7	32	38
	Bermuda	13	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
	Duitsland	10	18	27	8	28
	VK	10	11	9	4	56
Uitvoer diensten	Alle landen	*100*	*22*	*11*	*23*	*29*
	Ierland	13	4	1	88	6
	Duitsland	13	32	30	4	19
	VK	10	31	12	8	36
	VS	10	21	6	16	46

Bron: CBS

Het handelsoverschot op het gebied van diensten wordt met name opgestuwd door vervoersdiensten en royalty’s en licentievergoedingen (grafiek 2.1.3). De netto-uitvoer van vervoersdiensten is goed voor 1,4 procentpunten van het huidige overschot. Dit houdt verband met de uitgebreide handel in en doorvoer van goederen en daarmee met de geografische ligging van het land. Nog eens 1 procentpunt van het overschot hangt samen met de netto-uitvoer van diensten in de vorm van royalty’s en licentievergoedingen. Dat komt vooral door de uitvoer van diensten naar Ierland, die verantwoordelijk is voor 79 % van de positieve

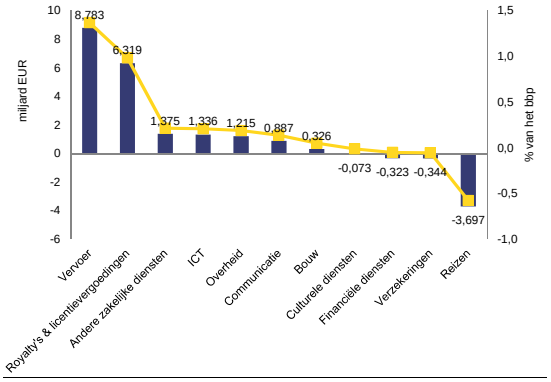
([10]) Kuypers, F., Lejour, A., Lemmers, O., & Ramaekers, P., *Kenmerken van wederuitvoerbedrijven*. Centraal Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2012.

([11]) Er is voor Bermuda geen uitsplitsing van de gegevens over diensteninvoer beschikbaar. De dienstenstromen bestaan zeer waarschijnlijk uit royalty’s en licentievergoedingen. Zie tekstvak 5 “Tricks of the Trade” van de Fiscal Monitor van het IMF: http://www.imf.org/external/pubs/ft/fm/2013/02/fmindex.htm

([12]) Het CBS geeft geen nadere uitsplitsing van het item “royalty’s en licentievergoedingen”. Aangezien de overige items opgeteld 11 % vertegenwoordigen, kan ervan worden uitgegaan dat het bij royalty’s en licentievergoedingen gaat om 89 % van de Nederlandse dienstenuitvoer naar Ierland.

handelsbalans van Nederland voor diensten. Nederlanders maken echter meer gebruik van reisdiensten in het buitenland dan buitenlanders in Nederland, waardoor het overschot op de dienstenrekening bijna 0,6 procentpunten lager uitvalt.

Grafiek 2.1.3: **Netto diensten (uitvoer–invoer in miljard EUR (links) en als % van het bbp (rechts), 2013)**

Bron: CBS

Nederland is via buitenlandse directe investeringen in beperkte mate blootgesteld aan Rusland. De Nederlandse directe investeringen in Rusland bedroegen in 2013 bijna 51 miljard EUR (7,9% van het bbp). Bijzondere financiële instellingen die middelen doorsluizen via Nederland zijn hiervoor echter grotendeels verantwoordelijk. Wanneer de bijzondere financiële instellingen buiten beschouwing worden gelaten, waren de stromen van directe investeringen in Rusland in 2013 766 miljoen EUR waard (0,1% van het bbp)([13]). De Nederlandse banksector ondervindt eveneens slechts een beperkte blootstelling aan Rusland: in september 2014 ging het om 11,4 miljard EUR (1,1 % van de totale internationale bancaire blootstelling ofwel 1,9 % van het bbp)([14]).

Primair inkomen

Het door de buitenlandse investeringen gegenereerde inkomen is de belangrijkste motor van de inkomensrekening. De inkomensrekening geeft een overzicht van de inkomenstransacties tussen ingezetenen en niet-ingezetenen van Nederland. De belangrijkste factor voor de inkomensrekening was in 2013 net als in de voorgaande jaren voornamelijk het inkomen uit investeringen, dat in absoluut volume verreweg de grootste post is (momenteel 32,6 % van het bbp aan de ontvangstenzijde en 29,5 % van het bbp aan de uitgavenzijde). Zowel de ontvangsten als de uitgaven worden voornamelijk gegenereerd door directe investeringen in het buitenland en beleggingen. Andere onderdelen van het primaire inkomen zijn van veel kleinere omvang, zowel absoluut als relatief (minder dan 1 % van het bbp). Zoals in grafiek 2.1.4 wordt getoond, is het saldo van de directe investeringen sinds 2008 meer dan verdubbeld. Daardoor werd het saldo van de inkomensrekening in 2010 positief en bleef het sindsdien positief.

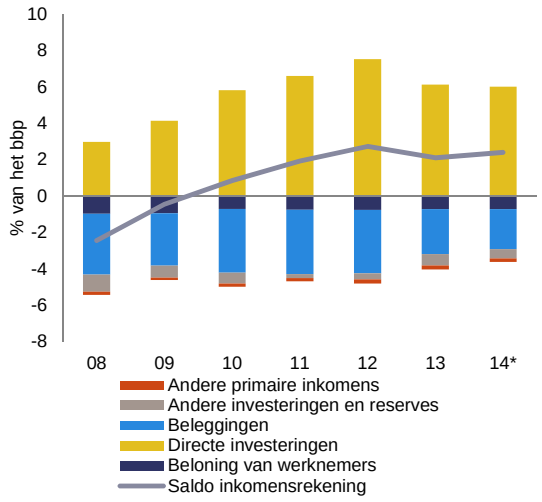
Bij de beoordeling van het primaire inkomen worden de transacties van de bijzondere financiële instellingen buiten beschouwing gelaten([15]). Als de bijzondere financiële instellingen bij de berekening worden meegenomen, valt het volume van het inkomen uit investeringen veel hoger uit. In 2013 waren de transacties van de bijzondere financiële instellingen goed voor 60 % van de instroom en 65 % van de uitstroom van primaire inkomens. Na saldering van de instroom en uitstroom van de primaire inkomens is het effect echter gering (zie de grafieken 2.1.6 en 2.1.5).

([13]) Er zijn geen gegevens over de buitenlandse directe buitenlandse investeringen die niet via bijzondere financiële instellingen verlopen.

([14]) Bron: BIS. https://www.bis.org/statistics/consstats.htm

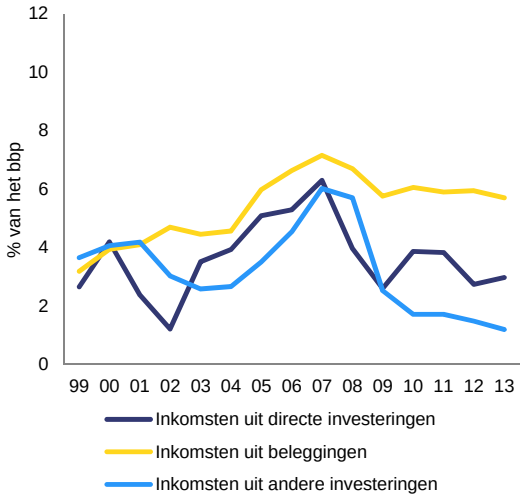
([15]) Bijzondere financiële instellingen zijn special purpose entities die zich voornamelijk bezighouden met het doorsluizen van middelen via Nederland van niet-ingezetenen naar andere niet-ingezetenen.

Grafiek 2.1.4: **Uitsplitsing van het saldo van de inkomensrekening (% van het bbp)**

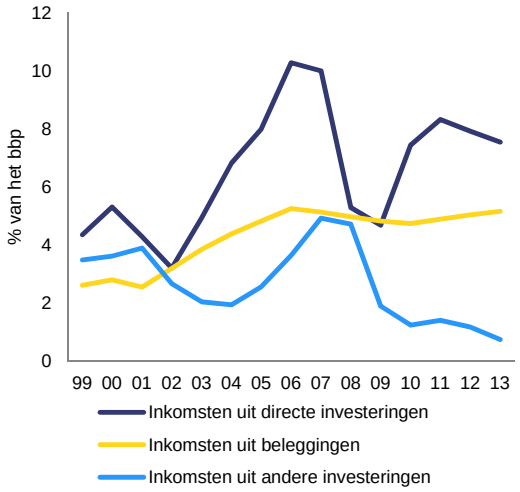
Bron: DNB en winterprognose 2015 van de Europese Commissie.

Grafiek 2.1.5: **Inkomsten uit investeringen – uitgaven (bijzondere financiële instellingen buiten beschouwing gelaten)**

Bron: DNB

Grafiek 2.1.6: **Inkomsten uit investeringen – ontvangsten (bijzondere financiële instellingen buiten beschouwing gelaten)**

Bron: DNB

Inkomensoverdrachten

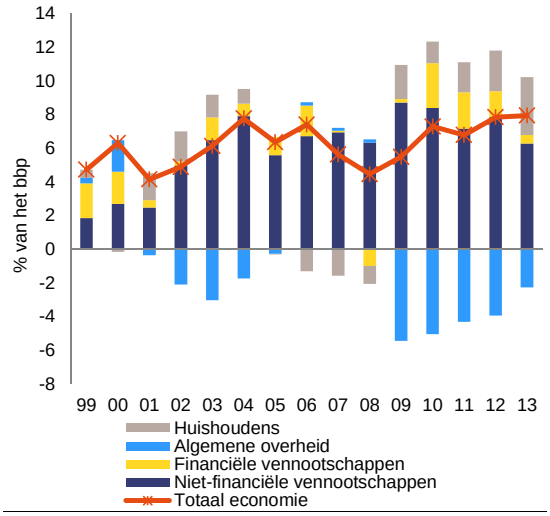
De inkomensoverdrachtenrekening heeft nog steeds een negatief saldo. De inkomensoverdrachten betreffen de verdere herverdeling van inkomens door middel van lopende overdrachten door de overheid, liefdadigheidsorganisaties en andere sectoren. De Nederlandse inkomensoverdrachtenrekening vertoonde in 2013 een tekort van 2,2 % van het bbp. Deze overdrachten naar het buitenland waren, zoals in eerdere jaren, ruwweg gelijkelijk afkomstig van de algemene overheidssector en “overige sectoren”.

2.2. BESPARINGEN EN INVESTERINGEN

Al sinds decennia is de Nederlandse economie netto kredietverstrekker aan de rest van de wereld. Het vorderingenoverschot([16]) van de economie bedroeg in 2013 7,9 % van het bbp; het is voor 6,3 procentpunten afkomstig van niet-financiële vennootschappen, voor 3,4 procentpunten van huishoudens en voor 0,5 procentpunt van de financiële sector. De enige sector die krediet opnam, was de overheid, die in 2013 een tekort had van 2,3 % van het bbp (grafiek 2.2.1). In dit onderdeel worden allereerst enkele algemene besparings- en investeringspatronen behandeld, waarna dieper wordt ingegaan op de huishoudens en de niet-financiële vennootschappen. Besparings- en investeringsbeslissingen van huishoudens worden sterk beïnvloed door institutionele kenmerken (bijvoorbeeld van het pensioenstelsel). De besparingen van huishoudens zijn relatief stabiel gebleven, terwijl de investeringen in 2009 scherp daalden (grafieken 2.2.2 en 2.2.3). De besparings- en investeringsbeslissingen van niet-financiële vennootschappen (grafieken 2.2.2 en 2.2.3) lijken te worden gestuurd door het groeiend belang van buitenlandse investeringen. De besparingen van ondernemingen zijn daardoor sinds de eeuwwisseling aanzienlijk gestegen, terwijl hun binnenlandse investeringen enigszins zijn gedaald.

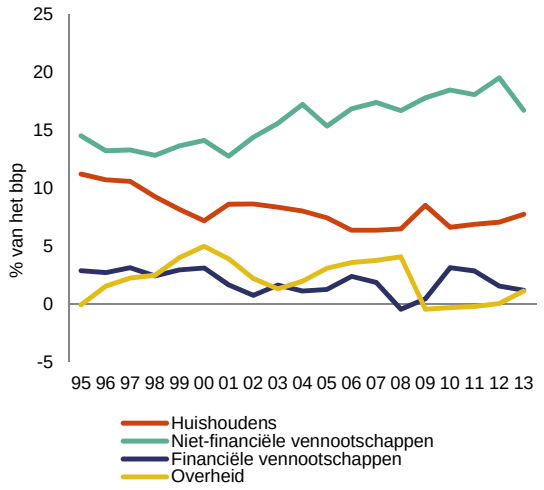
([16]) In de nationale rekeningen bepalen de grensoverschrijdende goederen- en dienstentransacties en in het buitenland verdiende en aan buitenlanders betaalde inkomens samen het saldo van de lopende rekening. Samen met het saldo van de kapitaalrekening (de in- en uitstroom van kapitaal) bepaalt dit of de economie als geheel een netto kredietverschaffer is of het omgekeerde, een netto kredietnemer.

Grafiek 2.2.1: **Vorderingenoverschot/-tekort per sector**

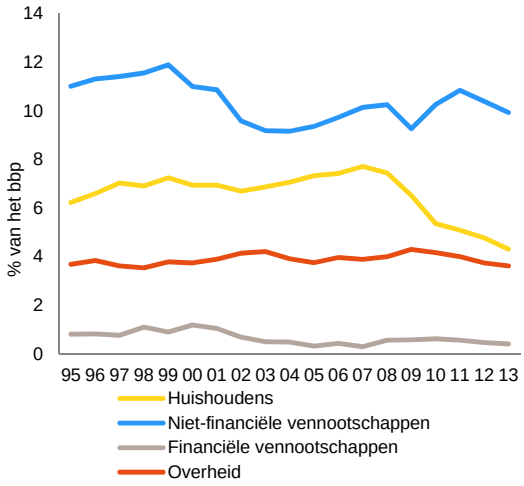
Bron: Europese Commissie (Eurostat)

Grafiek 2.2.2: **Besparingen per sector (% van het bbp)**

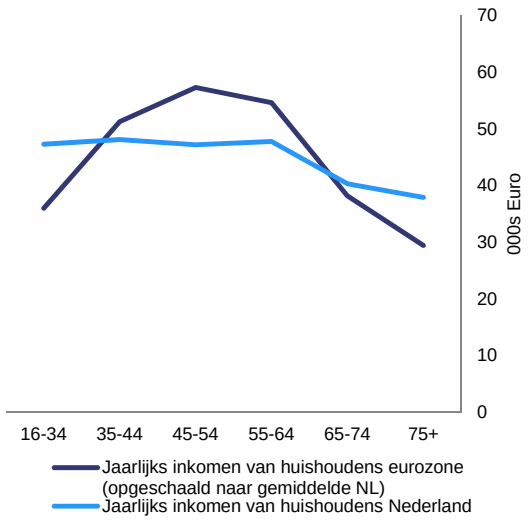
Bron: Europese Commissie (Eurostat)

Grafiek 2.2.3: **Investeringen per sector (% van het bbp)**

Bron: Europese Commissie (Eurostat)

Grafiek 2.2.4: **Jaarlijks inkomen van huishoudens**

Bron: The Eurosystem Household Finance and Consumption Survey

Huishoudens

Institutionele kenmerken zijn van invloed op de besparingspatronen van Nederlandse huishoudens. Het gezinsbudgetonderzoek van de ECB wijst uit dat personen van 35 tot 64 jaar veel minder besparingsmogelijkheden hebben dan oudere huishoudens([17]). Dat lijkt in strijd met de economische theorie. Een ander aspect van dit resultaat is dat verschillende generaties van huishoudens een ongewoon inkomenspatroon vertonen (grafiek 2.2.5). Anders dan het gewone bultvormige profiel worden de inkomens in Nederland afgevlakt over de levenscyclus door de hoge overdrachten van de werkende bevolking naar de oudere generaties via het pensioenstelsel, waardoor weinig ruimte overblijft voor aanvullende voorzorgsmatige besparingen.

De besparingen van de Nederlandse huishoudens ten opzichte van hun beschikbare inkomen stijgen sinds halverwege het vorige decennium en zijn nu relatief hoog. In de sector huishoudens in Nederland is in 2013 15,7 % van het beschikbare inkomen gespaard, meer dan in elke andere lidstaat, behalve Duitsland (grafiek 2.2.6). De Nederlandse spaarquote([18]) is echter pas sinds 2011 gestaag hoger dan het gemiddelde van de eurozone([19]) en de spaarquote van België en Frankrijk.

De hoge spaarquote ten opzichte van het inkomen leidt niet tot hoge brutobesparingen uitgedrukt als percentage van het bbp. Hoewel de lonen en salarissen (ten opzichte van het bbp) ongeveer 2 procentpunten hoger liggen dan in Duitsland, op hetzelfde niveau als de lonen in België en Frankrijk, is het beschikbare inkomen relatief laag. Dat komt door de hoge inkomstenbelastingen en socialezekerheidsbijdragen. De brutobesparingen liggen daardoor al enkele jaren onder het

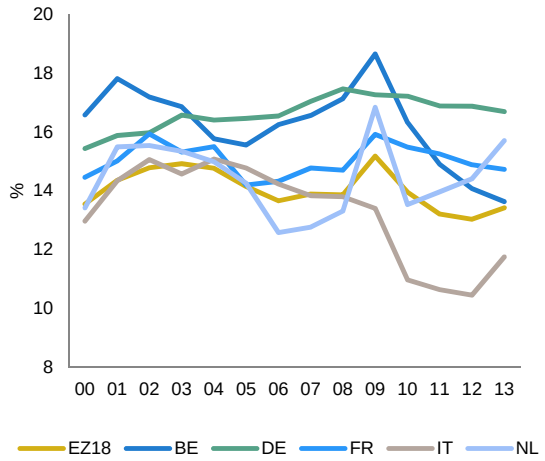
([17]) Eurosystem Household Finance and Consumption Network: *The Eurosystem Household Finance and Consumption Survey. Results from the First Wave.* ECB, Statistics Paper Series No 2, 2013.

([18]) De spaarquote wordt hier berekend door de bruto besparingen te delen door het beschikbare inkomen, op basis van de gegevens van de nationale rekeningen.

([19]) In het gemiddelde van de eurozone zijn slechts de gegevens verwerkt voor de twaalf lidstaten waarvoor die gegevens beschikbaar waren.

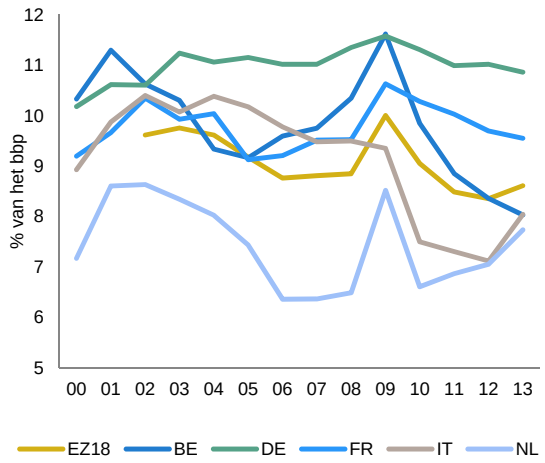
gemiddelde van de eurozone (grafiek 2.2.7) en bedroegen in 2013 slechts 7,7 % van het bbp.

Grafiek 2.2.5: **Bruto spaarquote (% van beschikbaar inkomen)**

Bron: Europese Commissie (Eurostat)

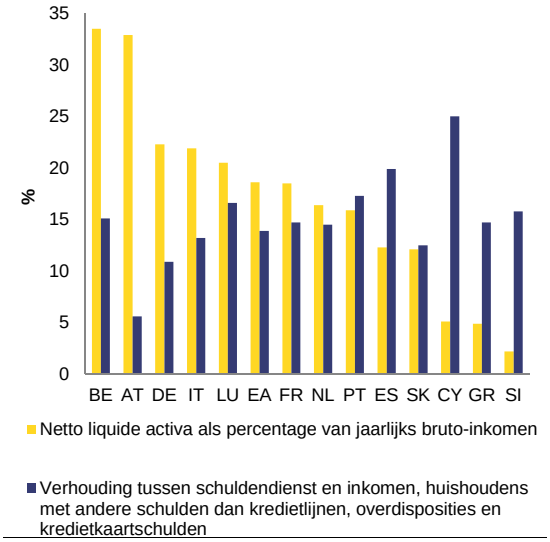
Grafiek 2.2.6: **Brutobesparingen(% van het bbp)**

Bron: Europese Commissie (Eurostat)

De liquide activa van de beroepsbevolking, die gebruikt zouden kunnen worden om negatieve inkomensschokken op te vangen, zijn relatief gering. Sparen voor de oude dag gebeurt in de vorm van socialezekerheidsbijdragen en levensverzekeringspremies. Werknemers betalen aanzienlijke pensioenbijdragen, die niet in de spaarquote zijn inbegrepen. Als de pensioenbijdragen als besparingen worden meegerekend, zou de Nederlandse spaarquote aanzienlijk hoger uitvallen dan de gemiddelde spaarquote voor de eurozone. Investeringen in woningen worden doorgaans gefinancierd met hypotheekleningen, waarvoor huishoudens maandelijkse betalingsverplichtingen aangaan. De meeste van deze uitgaven leiden tot een verhoging van de spaarquote van de Nederlandse huishoudens, maar zijn geen liquide financiële middelen waarop een beroep kan worden gedaan als het inkomen of vermogen door negatieve schokken wordt aangetast. Volgens het gezinsbudgetonderzoek van de ECB is het percentage Nederlandse huishoudens dat zegt geld opzij te kunnen zetten (33,1 %) lager dan voor de hele eurozone (41,1 %), terwijl het in Duitsland het hoogste is (53,1 %). De werkende bevolking spaart in totaal dus meer dan in welk ander land ook (als pensioenbijdragen tot de besparingen worden gerekend), maar beschikt toch over vrij weinig liquide spaarmiddelen (zie grafiek 2.2.8).

Grafiek 2.2.7: **Liquide activa en schuldendienst/inkomen**

Bron: The Eurosystem Household Finance and Consumption Survey

De pensioenfondsen hebben een groot deel van de huishoudelijke besparingen onder zich. Het Nederlandse pensioenstelsel bestaat uit drie pijlers. Het kent hoge vervangingsratio's (d.w.z. dat de pensioenuitkeringen een hoog percentage van het voor de uittreding genoten inkomen uitmaken) en geringe armoede onder ouderen. Vrijwel alle werknemers nemen verplicht deel in een van de

ruim driehonderd pensioenfondsen. Deze worden beheerd door de sociale partners en dekken doorgaans een bepaalde sector of een grote onderneming. Het aantal pensioenfondsen neemt de laatste jaren gestaag af en er vindt aanzienlijke concentratie plaats.

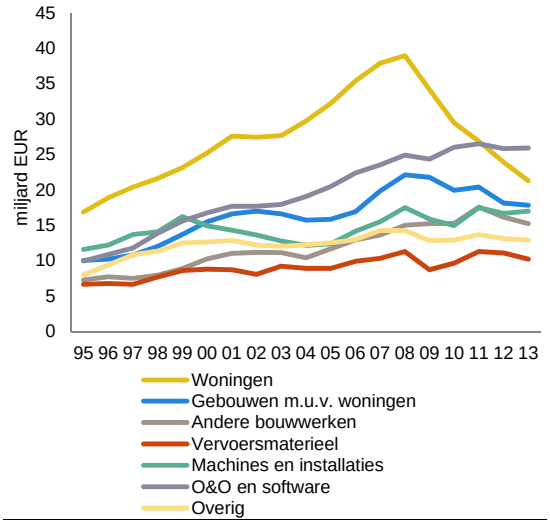
De pensioenfondsen beschikken over substantiële activa, maar de passiva zijn tijdens de crisis nog sterker toegenomen. De pensioenbijdragen bedragen in de meeste gevallen rond 16–20 % van het bruto-inkomen. De door de pensioenfondsen geaccumuleerde activa bedroegen in 2013 ruim 150 % van het bbp, waarmee de tweede pijler (naar omvang van de activa) de grootste is in de EU. De verhouding tussen de activa en de passiva (de dekkingsgraad) is tijdens de crisis verslechterd. Voor een deel is dat veroorzaakt door de lage rentestand, waardoor de percentages zijn verlaagd die de pensioenfondsen moeten toepassen om hun passiva te disconteren. Veel pensioenfondsen moesten daardoor de bijdragen verhogen om hun dekkingsgraad te herstellen. Dat leidde tot lagere beschikbare inkomens, wat het inherent procyclisch karakter van het pensioenstelsel versterkt.

Bij het Nederlandse pensioenstelsel worden de besparingen vooral naar de eerste jaren van de loopbaan verplaatst. Het pensioenstelsel geeft voor elke door de deelnemer ingelegde euro, ongeacht de leeftijd van de werknemer, recht op dezelfde pensioenuitkering. Dat betekent dat er een overdracht plaatsvindt tussen de generaties, van de jongeren naar de ouderen. De regelgeving verkleint voor jongere huishoudens de financiële marge om vrijwillig te sparen om inkomensschokken op te vangen, een aanbetaling voor een woning te doen of een hypotheeklening af te lossen.

De regelgeving inzake het pensioenstelsel kan tot een suboptimale toewijzing van het kapitaal leiden. Door de prikkels die het regelgevingskader met zich meebrengt, kunnen de pensioenfondsen vrijelijk investeringsbeslissingen nemen, maar kunnen de deelnemers niet vrijelijk kiezen voor een bepaalde bestemming van de activa van het fonds, wat vanuit het huishouden bekeken tot een suboptimale toewijzing van de middelen kan leiden. De investeringsbeslissingen kunnen ook uit macro-economisch gezichtspunt suboptimaal zijn. De pensioenfondsen investeren rond 17 % in eigen land. Zij streven ernaar rond 40 % in aandelen te investeren, terwijl de rest voor een groot deel in obligaties wordt gestoken. Het in Nederlandse hypotheken geïnvesteerde deel is veel kleiner dan het in de Nederlandse overheidsschuld geïnvesteerde deel, ondanks dat de rentevoeten voor het eerstgenoemde veel hoger zijn. Deze toewijzing van het kapitaal zou kunnen zijn beïnvloed door factoren als het leeftijdsprofiel van de deelnemers en het feit dat de meeste contracten van een vaste uitkering uitgaan.

De investeringsbeslissingen van huishoudens zijn ook beïnvloed door het economisch beleid. Huishoudens investeren met name in hun woning, en veel kabinetten steunen dat ook met gerichte beleidsmaatregelen. De belangrijkste van deze maatregelen is in Nederland de fiscale aftrekbaarheid van de hypotheekrente. Hierdoor ontstond vanaf medio jaren negentig een hausse op de woningmarkt, die in de eerste jaren van deze eeuw nog aanzwol (grafiek 2.2.10). De aanhoudende stijging van de huizenprijzen keerde in 2009 door de financiële crisis om, wat leidde tot een instorting van de investeringen in woningen en ander vastgoed. Het vooruitzicht voor de woningmarkt op de middellange termijn is gunstiger; de prijzen stijgen weer en het aantal transacties neemt toe (zie punt 3.2). De verwachting is dat gezinnen meer in hun woning zullen gaan investeren.

Grafiek 2.2.8: **Investeringen volgens type**

Bron: CBS

De opzet van het institutionele kader voor het pensioenstelsel heeft gevolgen voor de

besparings- en investeringspatronen in de hele economie. Als de pensioenbijdragen aan de pensioenaanspraken worden aangepast door de premies voor de jongere generaties te verlagen, kan dat gevolgen hebben voor de schuldafbouw van de huishoudens, of de binnenlandse vraag stimuleren. Positieve effecten kunnen worden verwacht van de geleidelijke verschuiving die nu plaatsvindt van een systeem met een vaste uitkering naar een systeem met een vaste bijdrage, dat het voor pensioenfondsen aantrekkelijker maakt om in (binnenlandse) effecten te investeren en de binnenlandse vraag kan stimuleren.

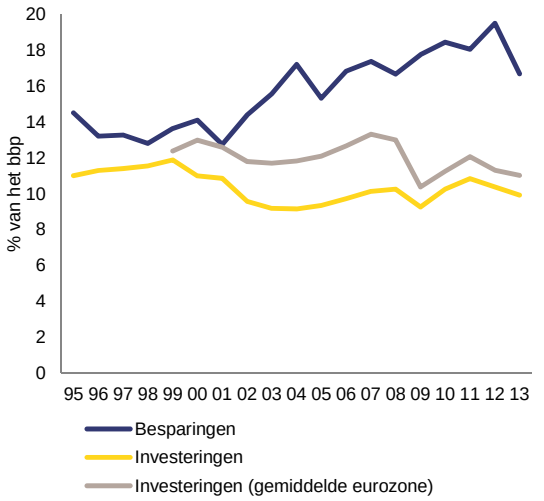
Banken en verzekeringsmaatschappijen

De Nederlandse banksector is groot: de totale activa bedragen bijna vijfmaal het bbp. De sector is kleiner dan die van het Verenigd Koninkrijk, maar veel groter dan die van Duitsland, en kent een hoge mate van concentratie. De Nederlandse banken hebben relatief grote hypotheekportefeuilles, ter waarde van 90 % van het bbp, ofwel tweemaal zo veel als het gemiddelde van de eurozone. Doordat de binnenlandse deposito's niet overeenstemmen met de hypotheekportefeuille, hebben de Nederlandse banken last van een groot financieringsgat. Nieuwe hypotheken zijn echter lineaire leningen of annuïteitenleningen, en de maximale loan-to-value ratio wordt stapsgewijs teruggebracht, zodat het financieringsgat de komende jaren geleidelijk zou moeten afnemen.

Niet-financiële vennootschappen

De besparingen van niet-financiële vennootschappen zijn voortdurend hoger dan hun investeringen. Sinds eind jaren negentig is het overschot van de brutobesparingen ten opzichte van de binnenlandse investeringen toegenomen als gevolg van de daling van de investeringen en vooral een scherpe stijging van de besparingen (grafiek 2.2.11). Het verschil tussen de besparingen en de investeringen stemt overeen met de financiering die de ondernemingen aan andere sectoren verstrekken. Bij multinationale ondernemingen kunnen dat ook dochterondernemingen in het buitenland zijn. Bij de winsten die dochterondernemingen realiseren en voor eigen gebruik behouden (geherinvesteerde winsten), gaat het eveneens om leningverstrekking tussen ondernemingen. Bij het beoordelen van de nettokredietverstrekkingscapaciteit van niet-financiële vennootschappen in Nederland moet dus ook rekening worden gehouden met inkomsten die naar het buitenland worden overgebracht of in het buitenland worden verdiend, in combinatie met de instroom en uitstroom van directe investeringen.

Grafiek 2.2.9: **Besparingen en binnenlandse investeringen van niet-financiële vennootschappen (% van het bbp)**

Bron: Europese Commissie (Eurostat)

Niet-financiële vennootschappen in Nederland verdelen slechts een klein deel van hun winsten, wat voor een groot deel de hoogte van de besparingen in de sector verklaart. Tabel 2.2.1 laat zien hoe het netto-exploitatieoverschot en het vorderingenoverschot van de niet-financiële vennootschappen in Nederland worden bepaald en vergelijkt deze cijfers, bij wijze van voorbeeld, met die voor Duitsland (dat eveneens een groot overschot op de lopende rekening heeft, dat echter van geheel andere aard is). Het verschil, wat het vorderingenoverschot van de niet-financiële vennootschappen betreft, wordt met name veroorzaakt doordat Nederlandse ondernemingen een veel kleiner deel van hun winsten aan de aandeelhouders uitbetalen. Het verschijnsel dat winsten worden ingehouden is met name te zien bij de multinationale ondernemingen. Voor Nederland is dit effect vooral significant doordat in 2011 de aandelen van Nederlandse bedrijven in buitenlandse handen 55% van het bbp beliepen, terwijl dat in België slechts 22 % was en in Duitsland 20 %. Hogere dividenduitkeringen

kunnen leiden tot een lager overschot op de lopende rekening.

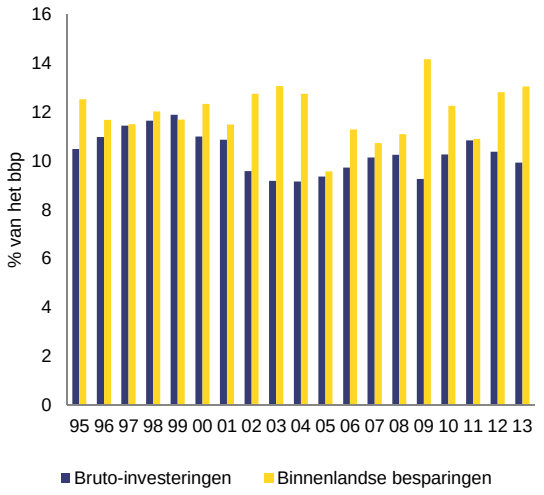
Tabel 2.2.1: **Vorderingenoverschot van niet-financiële vennootschappen in 2013 (% van het bbp)**

	NL	DE
Bruto toegevoegde waarde	**58,9**	**57**
Lonen (-)	35,5	33,6
Indirecte belastingen minus subsidies (+)	0,1	0,4
Verbruik van vast kapitaal (-)	9	10
Netto-exploitatieoverschot	**14,5**	**14**
Nettorente (-)	-0,2	-0,1
Dividenden (+)	3,6	1,9
Netto-inkomsten uit grond en minerale rijkdommen (-)	1,8	0,1
Ingehouden winst uit directe buitenlandse investeringen (+)	0,1	1,2
Nettowinst vóór belastingen	**16,6**	**17**
Dividenden en andere winstuitkeringen (-)	6,1	12,6
Ingehouden winst uit directe buitenlandse investeringen (-)	0,9	0,1
Belastingen op inkomen en vermogen (-)	1,5	2,1
Andere netto-inkomensoverdrachten (+)	-0,4	-0,3
Nettobesparingen (netto beschikbaar inkomen)	**7,7**	**1,6**
Nettokapitaaloverdrachten (+)	0,1	0,5
Netto-investeringen (-)	1,6	0,3
Financieringsoverschot	**6,3**	**1,8**

Bron: Europese Commissie (Eurostat)

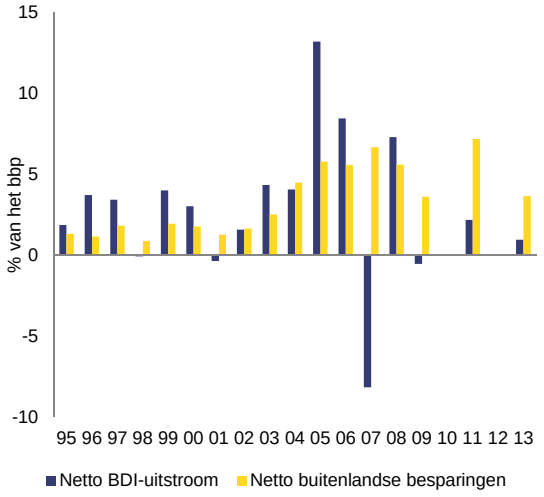
De investeringen en besparingen uit binnenlandse activiteiten van niet-financiële vennootschappen zijn relatief stabiel gebleven en vertonen een evenwichtiger beeld dan de ontwikkeling van het vorderingenoverschot doet vermoeden (grafiek 2.2.12). De bruto-investeringen van Nederlandse vennootschappen liggen sinds 1995 op een stabiel niveau van rond de 10 % van het bbp. De (betrekkelijk geringe) volatiliteit lijkt de economische cyclus te volgen. In grafiek 2.2.12 worden de binnenlandse besparingen (gedefinieerd als bruto-besparingen, exclusief netto buitenlandse inkomsten) afgezet tegen de binnenlandse investeringen van Nederlandse niet-financiële vennootschappen. Er is nog sprake van een spaaroverschot, maar dit overschot valt veel geringer uit wanneer buitenlandse activiteiten worden meegeteld. Een belangrijke reden is dat de internationale investeringen en winsten in de loop der jaren van steeds groter belang zijn geworden.

Grafiek 2.2.10: **Binnenlandse besparingen en investeringen van niet-financiële vennootschappen**

Bron: CBS en berekening van de Europese Commissie.

Grafiek 2.2.11: **Netto BDI-uitstroom en netto buitenlandse besparingen van niet-financiële vennootschappen**

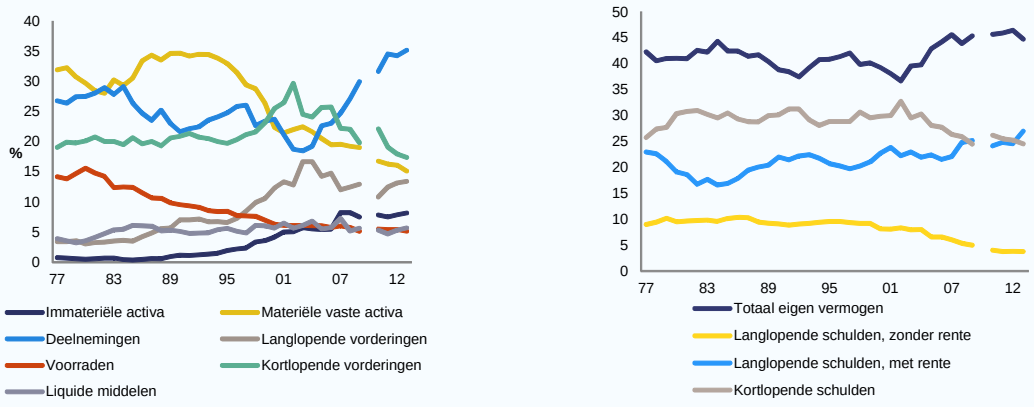

Bron: CBS, OESO-database internationale directe investeringen, en berekening van de Europese Commissie.

Kader 2.2.1: **Balans van niet-financiële vennootschappen**

De toenemende besparingen van niet-financiële vennootschappen komen ook tot uiting in een gestage verbetering van hun balans. Negatieve schokken, zoals het uiteenspatten van de dot.com-zeepbel en de grote recessie, hebben ondernemingen ertoe aangezet hun eigen vermogen te versterken. Vanaf 2002 hebben de Nederlandse niet-financiële vennootschappen (NFV's) ingezet op de afbouw van hun schulden. Grote vennootschappen hebben hun eigen vermogen vergroot van rond de 37 % van hun balans in 2002 naar ongeveer 45 % in 2013. In dezelfde periode hebben kleine en middelgrote ondernemingen (het mkb) hun eigenvermogensratio verhoogd van 34 % naar 41 %. In de samenstelling van de middelen is niet veel veranderd: Grotere ondernemingen houden 5 % van hun activa in contanten of in een andere zeer liquide vorm aan en kleinere ondernemingen houden rond de 15 % aan liquide activa aan. Over een langere periode gezien hebben grote ondernemingen echter hun vaste activa en voorraden geleidelijk vervangen door aandelen in andere (binnenlandse of buitenlandse) ondernemingen en daarmee feitelijk delen van hun activiteiten naar het buitenland verplaatst. Daardoor is de activa- en voorraadintensiteit van Nederlandse vennootschappen verminderd, en overnames hebben tot een consolidatie in de sector geleid. In hun streven naar een balansversterking hebben de Nederlandse NFV's ook hun uitkeringen aan aandeelhouders teruggeschroefd. Beide ontwikkelingen (verlaging van het vreemd vermogen en beperking van de dividenduitkeringen) hebben geleid tot een stijging van de besparingen bij de Nederlandse NFV's.

Grafiek 1: **Geaggregeerde balans van grote NFV's, in % van de totale balans**

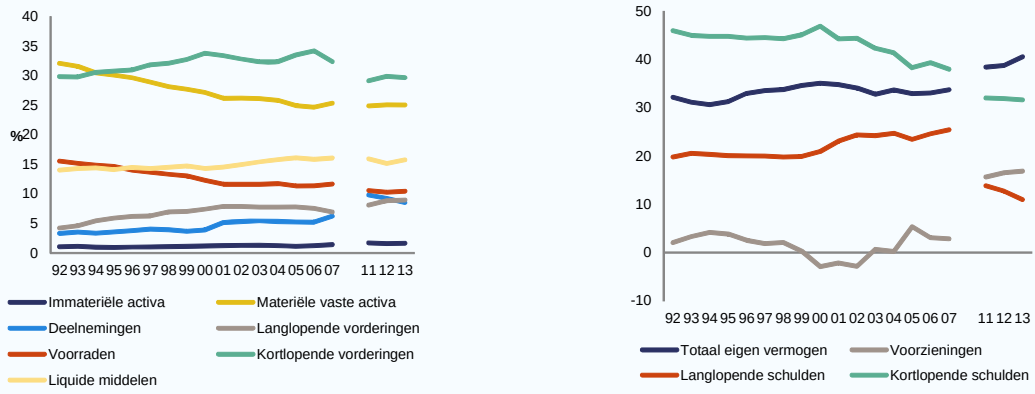
Door een revisie van boekhoudnormen zijn voor 2008-2011 geen gegevens beschikbaar.
Bron: CBS.

([1]) Niet-financiële vennootschappen gelden als groot als zij een balans (eindstand) van ten minste 40 miljoen EUR hebben. De dataset omvat geen vastgoedondernemingen.

(Continued on the next page)

Vervolg kader 2.2.1

Grafiek 2: **Geaggregeerde balans van kleine NFV's, in % van de totale balans**

Door een revisie van boekhoudnormen zijn voor 2008-2011 geen gegevens beschikbaar.
Bron: CBS.

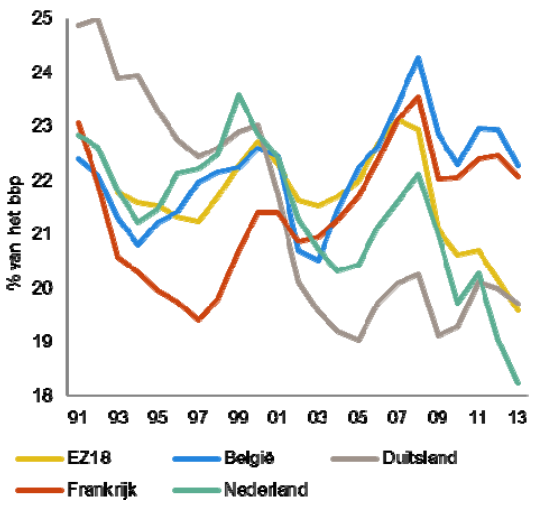
Het hoge percentage ingehouden winst in het mkb kan het gevolg zijn van de speciale fiscale behandeling van directeur-grootaandeelhouders (dga's). Het Nederlandse belastingstelsel kent een speciale fiscale behandeling van dga's (personen die een significante positie in een onderneming bekleden en een groot deel van de aandelen bezitten). In Nederland is het aantal dga's aan het hoofd van een onderneming sterk gestegen. Waren er in 2001 nog 126 000 dga's, in 2012 was dit aantal gestegen tot 193 000([2]). Deze verandering kan deels fiscaal worden verklaard. Een ondernemer betaalt inkomstenbelasting. Het maximumtarief is 52 %. De winsten die als dividend worden uitgekeerd, worden echter belast tegen een lager tarief ([3]). Het is dus voor een ondernemer fiscaal aantrekkelijk om zich als dga te vestigen en het laagst toegestane loon aan zichzelf te betalen. Tegelijk is het voor een dga fiscaal aantrekkelijk om de winsten in de onderneming te houden en geen dividend uit te keren, omdat ingehouden winsten niet onder de vermogensbelasting vallen en dividend wel. Daarom keren ondernemingen met een dga slechts een kwart van de nettowinst uit als dividend.([4]) Indien dga-ondernemingen dezelfde uitkeringsratio zouden hebben als ondernemingen zonder dga, zouden hun jaarlijkse besparingen circa 0,5 % van het bbp lager uitvallen.([5]) Een dga kan ook de door hem te betalen vennootschapsbelasting verlagen door een deel van de kasreserve van de onderneming te bestemmen voor zijn toekomstige pensioen. Deze pensioenbesparingen worden in de nationale rekeningen als bedrijfsbesparingen opgenomen, hoewel ze voor de ondernemer geoormerkt zijn als pensioenbesparing.

---

(2) CBS, Achtergrondkenmerken en ontwikkelingen van zzp'ers in Nederland, 2014.
(3) Dividend wordt eerst belast in het kader van de vennootschapsbelasting (20 % tot 200 000 EUR en 25 % daarboven) en vervolgens als inkomsten uit aanmerkelijk belang in het kader van de inkomstenbelasting (22 % tot 250 000 EUR en 25 % daarboven).
(4) Van Dijkhuizen, Naar een activerender belastingstelsel, Eindrapport Commissie inkomstenbelasting, juni 2013.
(5) Idem.

Het spaaroverschot van de Nederlandse NFV-sector wordt in steeds sterkere mate bepaald door de buitenlandse investeringen van multinationals. Buitenlandse directe investeringen genereren inkomsten die aan de Nederlandse moederonderneming worden toegerekend, ongeacht of deze winst daadwerkelijk wordt gerepatrieerd. Deze buitenlandse investeringen zijn omvangrijk geweest en de winsten die deze investeringen hebben opgeleverd, zijn fors gestegen (grafiek 2.2.13). De grote uitstroom van kapitaal wordt hoofdzakelijk veroorzaakt door enkele zeer grote multinationals. Nederland huisvest een aantal multinationals die in kapitaalintensieve sectoren actief zijn en door de aard van hun werkzaamheden slechts beperkte investeringsmogelijkheden in Nederland hebben. Deze ondernemingen investeren grote bedragen in het buitenland, en de buitenlandse inkomsten komen vrijwel geheel bij hen terecht (tien multinationals nemen circa twee derde van deze inkomsten voor hun rekening.([20]).

Grafiek 2.2.13: **Bruto-investeringen in vaste activa - totale economie, lopende prijzen**

Bron: Europese Commissie (Eurostat).

Sinds de eeuwwisseling heeft Nederland twee forse dalingen van de bruto-investeringen in vaste activa gekend: na 2000 en na het uitbreken van de crisis in 2008. Zoals uit grafiek 2.2.14 is af te lezen, zijn de investeringen vanaf 2008 teruggelopen. Deze daling werd veroorzaakt door een afname van de bedrijfsinvesteringen begin deze eeuw en van de investeringen van huishoudens na het uitbreken van de crisis (grafiek 2.2.3). Diverse factoren hebben een mogelijke rol gespeeld bij de eerste afname van de investeringsquote na 2000. De daling van de nominale investeringen is voor bijna de helft te verklaren door prijseffecten, maar op technologisch gebied was er ook sprake van een verschuiving naar het gebruik van goedkopere investeringsgoederen, waardoor het aandeel ervan in de investeringen is toegenomen.([21]) De daling van de investeringen in gebouwen na de crisis houdt verband met de inzakkende huizenmarkt en bouwnijverheid (weinig investeringen in woningen).

Al met al vertoont de Nederlandse economie als gevolg van het spaar- en investeringsgedrag een fors vorderingenoverschot. Het vorderingenoverschot vloeit voort uit het regelgevingskader en het belastingstelsel, die bepalend zijn voor het spaar- en investeringsgedrag van huishoudens, en uit de internationalisatie van multinationals waardoor zij financieel steeds nauwer verweven raken met andere landen.

([20]) J. Eggelte, R. Hillebrand, T. Kooiman, G. Schotten, *Het nationale spaaroverschot ontleed*, DNB Occasional Studies, 2014.

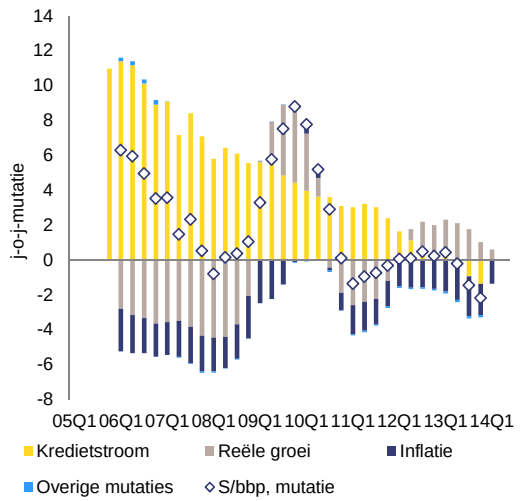
([21]) C. Jansen, M. Ligthart, Spaaroverschot niet-financiële bedrijven: ontwikkeling, oorzaken en gevolgen, CPB Achtergronddocument, 2014.

2.3. ONTWIKKELINGEN OP HET GEBIED VAN DE WONINGMARKT EN DE SCHULD VAN HUISHOUDENS

Ontwikkelingen met betrekking tot de schuldenlast van huishoudens

De schuldquote van de particuliere sector bereikte in het tweede kwartaal van 2010 een piek van 234,1 % van het bbp om daarna zeer geleidelijk terug te lopen tot 227,9 % in het derde kwartaal van 2014. In de twee decennia vóór 2012 hadden het regelgevingskader en fiscale stimulansen geleid tot een torenhoge brutoschuld van de huishoudens en een sterke stijging van de huizenprijzen en de hypothecaire kredietverlening. Sinds 2012 zijn de hefboomratio's (schuldquotes) echter licht teruggelopen (grafiek 2.3.1), deels omdat steeds vaker vrijwillig wordt afgelost. Al met al heeft de hoge schuld van de huishoudens geen significante repercussies gehad. Zolang de schuld van de huishoudens nog geen stabiel niveau heeft bereikt, met andere woorden zolang de schuldafbouw voortduurt, zal de spaarquote van de huishoudens hoog blijven en daarmee de binnenlandse vraag worden getemperd. Als gevolg van beleidsmaatregelen zal de brutoschuld van de huishoudens naar verwachting geleidelijk, maar uiteindelijk substantieel teruglopen.

Grafiek 2.3.1: **Uitsplitsing van de j-o-j-mutatie van de schuldquote (huishoudens)**

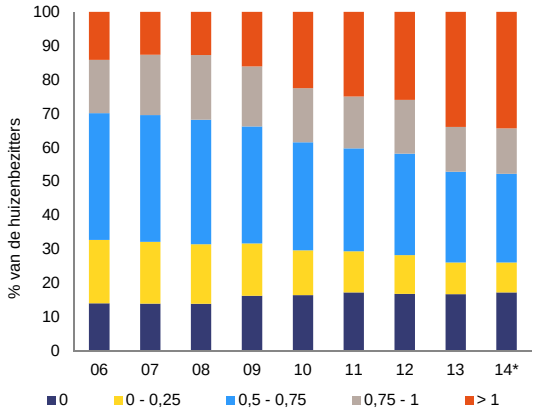
Op basis van het ESR95.
Bron: Europese Commissie (Eurostat).

Diverse factoren hebben de afgelopen decennia bijgedragen tot de opbouw van de schuldenlast van de huishoudens. Met name werden huishoudens fiscaal gestimuleerd om hogere leningen aan te gaan, teneinde de ongelimiteerde hypotheekrenteaftrek optimaal te benutten. Daardoor is de hypothecaire kredietverlening snel gestegen, vooral in de jaren negentig. Tegelijk werden de kredietverleningsnormen versoepeld en steeg de loan-to-value-ratio (LTV-ratio) tot boven de 100 % (grafiek 2.3.2). Door rigiditeiten in het woningaanbod werden de huizenprijzen opgedreven waardoor weer het gemiddelde leningbedrag opliep. Door de Nationale Hypotheekgarantie (NHG)([22]) werden huishoudens en banken ook gestimuleerd om de hypotheekschulden op een hoog niveau te houden, aangezien het wanbetalingsrisico voor een deel werd afgewenteld op de garantieregeling. Door veranderingen in de gedragspatronen van huishoudens, zoals een stijgende arbeidsparticipatie, en door veranderingen in de financieringscondities (met name de lagere rentetarieven) hield de opwaartse trend van de huizenprijzen en de hypothecaire kredietverstrekking aan. Bijgevolg had in 2008/2009 bijna 45 % van de Nederlandse huishoudens een schuld, een van de hoogste percentages in de eurozone([23]).

([22]) De NHG is een door het Waarborgfonds Eigen Woningen beheerde regeling waarvoor de overheid garant staat. Voor kredietnemers is het financieel interessant om een NHG af te sluiten omdat de daaraan verbonden kosten niet de door de overheid genomen risico's omvatten. Zie kader 4.1 in Macro-economische onevenwichtigheden - Nederland 2014, European Economy, Occasional Paper 185, maart 2014.

([23]) Zie de diepgaande evaluatie voor Nederland (2014) voor een nadere analyse van de institutionele kenmerken die ertoe hebben geleid dat de schuld van de huishoudens hoog is opgelopen.

Grafiek 2.3.2: **LTV-ratio van huizenbezitters**

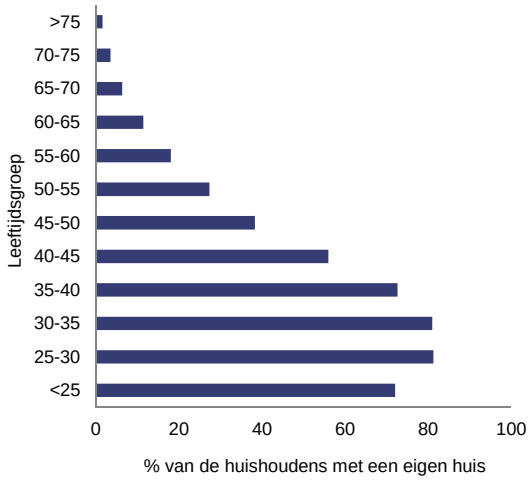

Bron: CBS.

De daling van de huizenprijzen in de nasleep van de mondiale crisis heeft tot een verslechtering van de nettovermogenspositie van Nederlandse huishoudens geleid. Met name starters in de leeftijdsgroep van 25-35 jaar worden vaak geconfronteerd met een negatieve overwaarde, hetgeen inhoudt dat de marktwaarde van hun huis lager is dan het openstaande saldo op de lening (grafiek 2.3.3). Geraamd wordt dat het huis van circa 35 % van alle huizenbezitters een negatieve overwaarde heeft([24]). De hoge LTV-ratio's (van meer dan 100 % bij aanvang) verklaren waarom de dalende huizenprijzen op grote schaal tot negatieve overwaardes hebben geleid. Voor het bankwezen zijn de potentiële negatieve gevolgen echter geringer dan deze cijfers doen vermoeden, omdat bijna de helft van de som van hypothecaire leningen die "onder water" staan (d.w.z. het bedrag van de uitstaande lening is hoger dan de actuele waarde van het huis) door de NHG wordt gedekt.

([24]) Deze ramingen moeten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd omdat bepaalde hypotheekgerelateerde producten gepaard gaan met besparingen die niet in de statistieken worden meegerekend.

Grafiek 2.3.3: **Negatieve overwaarde naar leeftijd, 2014**

Bron: CBS.

Grafiek 2.3.4: **LTV-ratio van huizenbezitters**

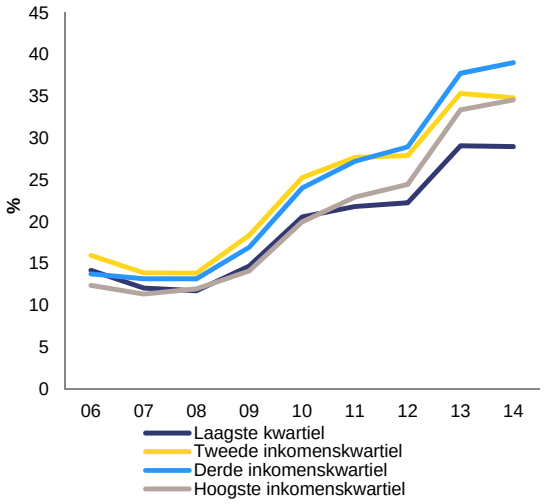
Bron: CBS.

De huishoudens worden als gevolg van de lage rente gestimuleerd om vervroegd af te lossen op hun hypotheek. Sneller aflossen op de hypotheek is voor tal van huishoudens niet alleen juridisch en contractueel mogelijk, maar ook fiscaal zeer aantrekkelijk. Geld op een spaarrekening wordt (boven een drempel van circa 20 000 EUR) belast tegen een vast tarief van 1,2 %, ongeacht de daadwerkelijk ontvangen rente. Bij een lage rente is het voor veel huishoudens aantrekkelijk om op hun hypotheek af te lossen omdat een verlaging van de fiscale druk op hun spaargeld opweegt tegen het verminderde voordeel van de lagere hypotheekrenteaftrek. Bovendien kan de eigenaar de hypotheek bij een verlaging van de uitstaande hypotheeklening tot onder de waarde van het huis overdragen naar een nieuw huis en aldus mobiliteitsbelemmeringen beperken (veel banken zijn huiverig om daadwerkelijk geleden verliezen bij de verkoop van een woning te herfinancieren).

Hypotheken die onder water staan, komen vaker voor bij de hoge inkomens. De hoogste gemiddelde LTV-ratio is in het hoogste inkomenskwartiel te vinden (grafiek 2.3.6) en het laagste inkomenskwartiel heeft het laagste percentage hypotheken dat onder water staat (grafiek 2.3.5), waardoor de kans op wanbetaling

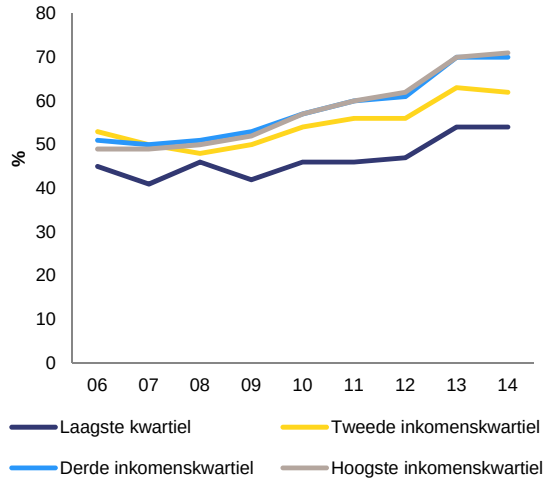
afneemt. Daar zijn twee belangrijke redenen voor. De lagere inkomens hebben gewoonlijk kleinere en minder dure huizen gekocht en deze huizen zijn vanaf 2008 doorgaans minder in waarde gedaald dan de duurdere woningen. Daarnaast hebben de lagere inkomensgroepen een beperktere leencapaciteit ten opzichte van het inkomen (loan-to-income ratio), die in veel gevallen een hoge LTV-ratio voorkomt.

Grafiek 2.3.5: **Hypotheken die onder water staan, per inkomenskwartiel**

Bron: CBS.

Grafiek 2.3.6: **Gemiddelde LTV per inkomenskwartiel**

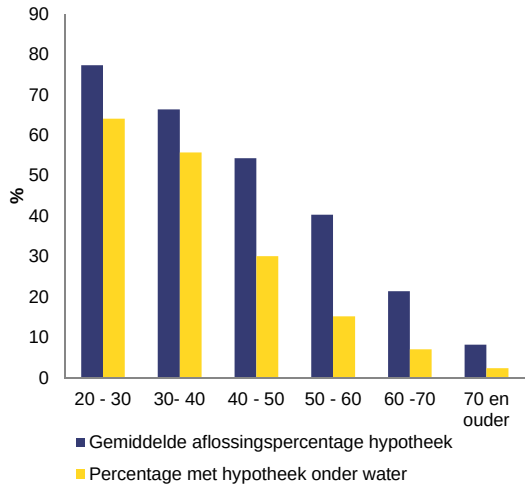

Bron: CBS.

Vanuit geaggregeerd oogpunt worden de wanbetalingsrisico's ook beperkt door de sterke algehele nettovermogenspositie van de Nederlandse huishoudens. Tegenover de opgebouwde hypotheekschuld staat een nog sterker toegenomen totaal aan vermogen van huishoudens, en hoewel dat vermogen vaak niet liquide is (te denken valt aan pensioenvermogen en de eigen woning, zie hoofdstuk 2.2), beschikken de huishoudens gemiddeld genomen ook over enige liquide vermogensbuffers waarmee directe inkomstenverliezen kunnen worden opgevangen. Terwijl de totale brutoschuld van huishoudens in 2013 rond de 230 % van het bbp bedroeg, had het liquide vermogen een omvang van circa 60 % van het bbp (97 % van het bbp als deelnemingen en aandelen of rechten van deelneming in beleggingsfondsen worden meegeteld)([25]). Wel zijn de netto vermogens en pensioenaanspraken van huishoudens ongelijk verdeeld en beschikken jongere huishoudens doorgaans over een geringer (liquide en totaal) nettovermogen. Niettemin hebben relatief weinig huishoudens te kampen met acute financiële problemen, hetgeen hoofdzakelijk te danken is aan de zeer strikte rechtsbescherming van crediteuren (waardoor mensen sterk worden gestimuleerd om wanbetaling op hun hypotheeklening te voorkomen), aan juridisch bindende loan-to-income ratio's en aan de hoge aflossingspercentages onder jonge huishoudens (grafiek 2.3.7). Daardoor is het percentage niet-renderende leningen in de hypotheekportefeuille met een stijging van 2,4 % in 2010 naar slechts 2,6 % in de eerste helft van 2014 op een laag en stabiel niveau gebleven (grafiek 2.3.8), en is het percentage financieel kwetsbare huishoudens een van de laagste in de eurozone([26]).

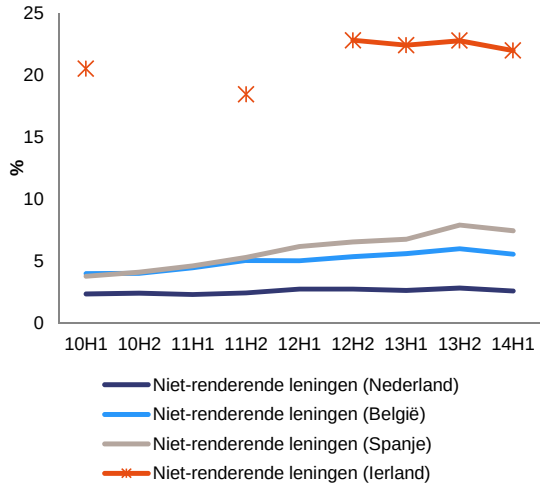
([25]) Bron: nationale rekeningen.
([26]) M. Ampudia, H. Van Vlokhoven, en D. Zochowski, *Financial Fragility of Euro Area Households*. ECB Working Paper Series, 1737, 2014.

Grafiek 2.3.7: **Hypothecair risico per leeftijdsgroep**

Bron: DNB.

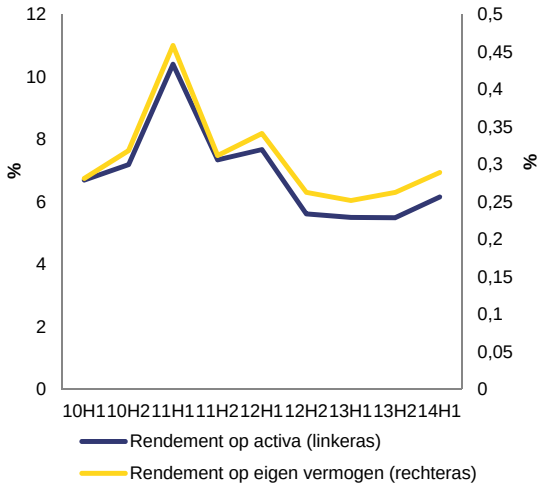
Grafiek 2.3.8: **Niet-renderende leningen**

Bron: ECB Statistical Data Warehouse.

Gelet op deze beperkte risico's wat de sector huishoudens betreft, blijven de potentiële risico's voor andere sectoren ook beperkt. Met name het zeer lage percentage niet-renderende leningen, enige liquide buffers en de van overheidswege gesteunde hypotheekgarantieregeling, waaronder de helft van de onder water staande hypotheken valt, wijzen erop dat de risico's voor het bankwezen beperkt zijn. Zelfs als bepaalde neerwaartse risico's zich daadwerkelijk zouden voordoen, dan nog blijft de financiële sector gezond en waarschijnlijk in staat om een verslechtering van de risicograad van de hypotheekportefeuille op te vangen, getuige de meest recente "stresstests" van de ECB en de huidige winstgevendheid van de bankensector (grafiek 2.3.9).

Grafiek 2.3.9: **Rendement op activa en eigen vermogen van banken**

Bron: ECB Statistical Data Warehouse.

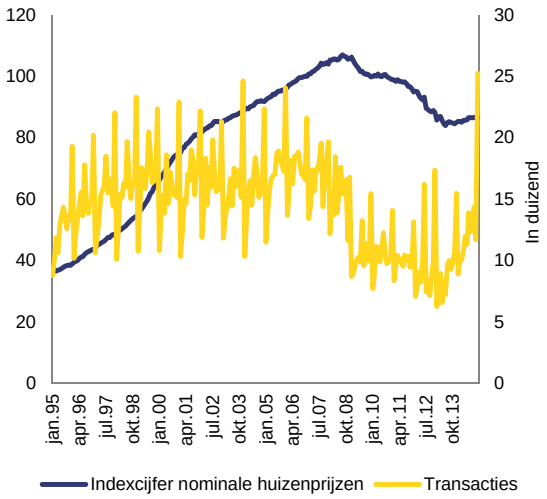
Ontwikkelingen op de woningmarkt

De ontwikkelingen op de woningmarkt zijn van belang voor een inschatting van de gevolgen van een hoge schuld voor de economie. De hoge schuld van de huishoudens kan macro-economisch ongunstig uitpakken als de huishoudens hun hypotheek in groten getale niet kunnen aflossen terwijl de waarde van hun woningen onder de waarde van de uitstaande hypotheek ligt. Daaruit blijkt dat de woningmarkt van belang is voor de inschatting van de potentiële macro-economische risico's die aan de schuld van huishoudens verbonden zijn.

De Nederlandse woningmarkt vertoont tekenen van herstel. De huizenprijzen bereikten in augustus 2008 een piek. Daarna volgde een daling die tot juni 2013 aanhield. Sindsdien is er een bescheiden opleving zichtbaar: vanaf juni 2013 zijn de huizenprijzen weer met 3 % gestegen (grafiek 2.3.10), maar eind 2014 lagen ze nog altijd 19 % onder de piek van 2008. Met de daling van de prijzen liep ook het aantal transacties terug. Vanaf medio 2013 is het aantal transacties weer toegenomen, hetgeen wijst op een soepelere

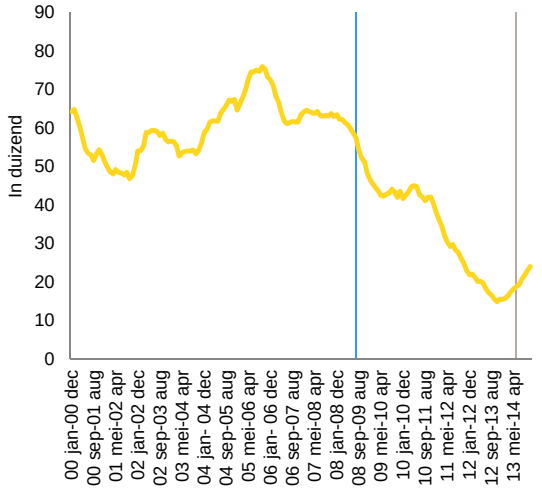
werking van de markt. De stabilisatie van de huizenmarkt valt ook af te lezen aan de stijging van het aantal bouwvergunningen (grafiek 2.3.11) in 2013 en aan het feit dat de huren in een fors tempo zijn gestegen (met 4,7 % in 2013 en 4,4 % in 2014). Al deze factoren wijzen op een lichte stijging van de huizenprijzen in de nabije toekomst, waardoor de risico's voor de huishoudens en de financiële sector verminderen.

Grafiek 2.3.10: **Ontwikkeling van de huizenprijzen (linkerzijde, 2010 = 100) en het aantal transacties**

Bron: CBS.

Grafiek 2.3.11: **Woningbouwvergunningen, hoogtepunt en dieptepunt prijzen**

Bron: CBS.

Kader 2.3.1: **Sociale huisvesting**

De huurmarkt werkt in Nederland niet naar behoren. Door de fiscale subsidies voor de schuldgefinancierde aankoop van een eigen woning en omdat de belastingheffing bij eigen woningen gunstiger is dan bij huurwoningen, zijn de huren buiten de socialewoningsector hoog en is het aanbod gering. Bovendien wordt de onderkant van de huurmarkt gedomineerd door een grote socialewoningsector die in feite de particuliere huurmarkt verdringt. Hoewel de woningbouwcorporaties een derde van de woningvoorraad bezitten, zijn er lange wachtlijsten omdat veel woningen worden gehuurd door huishoudens met een hoger inkomen (die op grond van hun huidige inkomen niet meer voor een sociale huurwoning in aanmerking zouden komen). Daardoor wordt niet alleen de effectiviteit van sociale huisvesting als beleidsinstrument om de armoede terug te dringen aangetast, maar wordt ook de arbeidsmobiliteit van mensen met een laag inkomen belemmerd, met alle negatieve gevolgen van dien voor hun vooruitzichten op werk. Gezien de al omvangrijke woningvoorraad van de woningbouwcorporaties is het probleem van de wachtlijsten niet een kwestie van onvoldoende aanbod, maar van buitensporige vraag.

Het kabinet werkt aan een herijking van het socialehuisvestingsbeleid. Het kabinet is met beleidsmaatregelen gekomen om de lange wachtlijsten terug te dringen door de huishoudens met een hoger inkomen door middel van inkomensafhankelijke huurverhogingen te stimuleren om te verhuizen. Deze maatregel zal waarschijnlijk echter geen effect sorteren omdat de huurverhogingen bescheiden blijven, ook als rekening wordt gehouden met het inkomen van de huurder. Om die reden onderzoekt het kabinet thans in hoever de waarde van de woning sterker kan worden gekoppeld aan de huur. Op basis van een dergelijke aanpak zou een huurmarkt tot wasdom kunnen komen die meer reageert op woningmarktontwikkelingen, en zou het voor huurders aantrekkelijker kunnen worden om, als zij zich dat kunnen veroorloven, te verhuizen naar een duurdere woning. Dit kan weer leiden tot een grotere omvang en betere werking van de commerciële huurmarkt, die thans nog niet goed van de grond is gekomen. Er is een andere maatregel voorgesteld om de activiteiten van woningbouwcorporaties te herprioriteren (Herzieningswet Volkshuisvesting, op 11 december 2014 aangenomen door de Tweede Kamer). Volgens het wetsvoorstel moeten woningbouwcorporaties kiezen tussen ofwel een opsplitsing in twee rechtsentiteiten ofwel het voeren van aparte boekhoudingen voor activiteiten van algemeen economisch belang (d.w.z. sociale huisvesting) en voor de overige activiteiten (deze verplichting om zich administratief op te splitsen of aparte boekhoudingen te voeren, vloeit voort uit het in 2009 genomen besluit van de Commissie inzake staatssteun aan de Nederlandse sociale huisvesting). Door de eliminatie van kruisfinanciering van andere activiteiten met opbrengsten uit de sociale huisvesting zouden marktverstoringen kunnen worden tegengegaan. Het valt nog te bezien of dit kan worden gerealiseerd met aparte boekhoudingen. Als de woningbouwcorporaties een groter aantal niet onder de sociale huisvesting vallende woningen zouden verkopen, zou de opkomst van een goed functionerende commerciële huurmarkt worden gestimuleerd en zouden de woningbouwcorporaties hun hulpverlening aan huishoudens met een laag inkomen kunnen verbeteren.

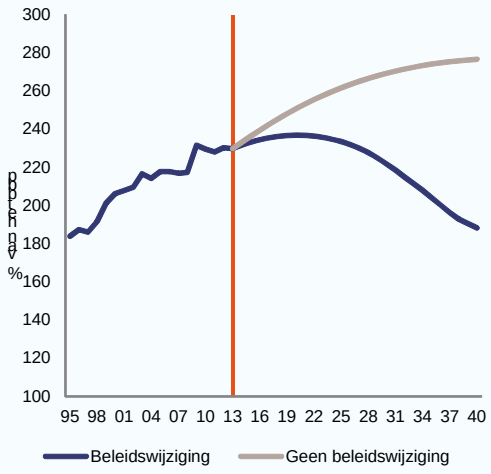
Kader 2.3.2: **Langetermijnscenario's voor de schuld van de particuliere sector**

De gerealiseerde verschuiving van aflossingsvrije naar annuïteitenhypotheken zal uiteindelijk leiden tot een zeer forse daling van de schuld van de particuliere sector. Op basis van plausibele aannames inzake de toekomstige economische groei, de huizenprijzen en de transacties kunnen scenario's worden geschetst voor de vermoedelijke ontwikkeling van de schuld van de particuliere sector (als % van het bbp) op basis van de nieuwe belastingregeling die de verschuiving van aflossingsvrije naar annuïteitenhypotheken in gang heeft gezet([1]). Grafiek 1 geeft een overzicht van de resultaten van deze analyse. Tot 2013 zijn historische gegevens gebruikt; voor de periode na 2013 worden twee verschillende scenario's gepresenteerd. Het eerste scenario betreft de verwachte ontwikkeling bij ongewijzigd beleid, waarbij dus wordt aangegeven wat er zou gebeuren als het kabinet de nieuwe belastingregeling niet had ingevoerd. In dit scenario loopt de particuliere schuld in de volgende decennia op om zich op een niveau van rond de 280 % van het bbp te stabiliseren. In het tweede scenario wordt wel rekening gehouden met de nieuwe belastingregeling. In dat geval daalt de particuliere schuld tot circa 190 % van het bbp in 2040. Op korte termijn worden oude en kleine hypotheken vervangen door grotere (hoewel de huizenprijzen de laatste tijd zijn gedaald, zijn zij nominaal nog veel hoger dan dertig jaar geleden), waardoor de quote tijdelijk stijgt. Op middellange termijn heeft het "annuïteiteneffect" de overhand en loopt de particuliere schuld aanzienlijk terug.

Het basisscenario is niet erg gevoelig voor wijzigingen in de onderliggende aannames. Andere aannames inzake de economische groei of de huizenprijzen hebben niet veel invloed op het voornaamste resultaat, namelijk dat de schuld van de huishoudens substantieel daalt door de beleidswijzigingen die in 2013 zijn ingevoerd (zie bijv. grafiek 2).

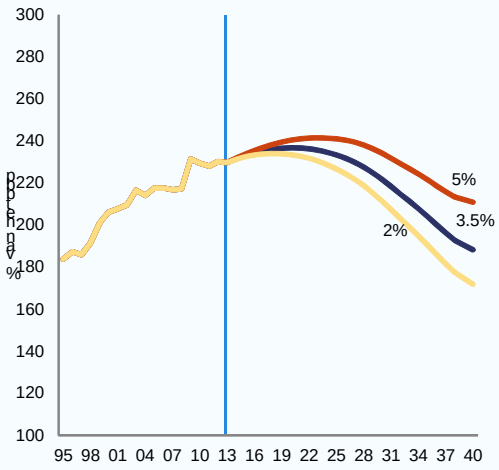
De besparingen van de huishoudens zullen door de hervorming worden opgedreven. Niettemin worden gunstige macro-economische effecten verwacht. Op middellange termijn zal deze schuldafbouw een weerslag hebben op de binnenlandse vraag als gevolg van de tijdelijke stijging van de spaarquote en zal er een opwaartse druk ontstaan op de lopende rekening, die al een overschot vertoont. De algemene evenwichtseffecten op lange termijn zijn lastiger te voorspellen. Door de extra besparingen zal de financiële stabiliteit verbeteren en zal er kapitaal vrijkomen voor de kredietverlening voor productievere activiteiten dan huisvesting.

Grafiek 1: **Schuld particuliere sector - basisscenario**

Bron: Berekeningen van de Europese Commissie.

Grafiek 2: **Alternatief scenario bij beleidswijziging**

Andere scenario's voor de ontwikkeling van de nominale huizenprijzen

Bron: Berekeningen van de Europese Commissie.

Beide scenario's gaan uit van een constante groei van het nominale bbp (3,5 %), een constante particuliere schuld van de huishoudens (minus hypotheken) als percentage van het bbp, een constant transactievolume (gemiddelde 1995-2011), een constante LTV-ratio van 1 en huizenprijzen die gelijke tred houden met het nominale bbp.

huishoudens geen significante repercussies gehad, en de risico's nemen af.

Beleidsmaatregelen

Het kabinet heeft vanaf 2012 een reeks beleidsinitiatieven ontplooid waarmee de Nederlandse woningmarkt op de schop wordt genomen. De meest significante wetswijziging betreft het recht op hypotheekrenteaftrek. Nieuwe vanaf 2013 afgesloten hypotheken moeten, om voor de hypotheekrenteaftrek en de NHG in aanmerking te komen, annuïteitenleningen of lineaire leningen zijn en in maximaal dertig jaar worden afgelost. Daardoor zijn aflossingsvrije hypotheekleningen vrijwel van de markt verdwenen. Een ander aspect van de wijziging van de fiscale behandeling van de financiering van een eigen woning betreft de zeer geleidelijke verlaging van het maximale aftrekpercentage. De wettelijke bovengrens voor de LTV-ratio wordt geleidelijk verlaagd tot 100 % in 2018. Starters zullen daardoor niet in de problemen komen omdat de LTV-ratio's van nieuwe hypotheken thans al iets onder de 90 % liggen([27]). De lagere LTV-ratio's zullen resulteren in een weerbaardere financiële sector en een lagere brutoschuld van huishoudens. Een eventuele verdere verlaging van de maximale LTV-ratio moet worden afgewogen tegen de capaciteit van jonge huishoudens om buiten het pensioenstelsel geld opzij te zetten en de werking van de onderzijde van de huurmarkt. De door NHG-hypotheken geboden garantie is sinds 2014 beperkt tot 90 % van de potentiële verliezen, en de maximale garantie wordt vanaf 2016 gekoppeld aan de gemiddelde huizenprijs. Dit zou kredietverstrekkers moeten stimuleren om een grondigere toetsing te verrichten en het risico van hun hypotheek te monitoren om zo het wanbetalingsrisico te beperken.

Al met al vertoont de schuld van de particuliere sector sinds 2010 een daling. Door het beleid van de afgelopen jaren en door de schuldafbouw bij de huishoudens en de niet-financiële vennootschappen is deze neerwaartse trend bestendigd. Zolang de schuldafbouw voortduurt, zal de spaarquote van de huishoudens hoog blijven, waardoor de binnenlandse vraag wordt getemperd. Tot dusver heeft de hoge schuld van de

([27]) Expertisecentrum Woningwaarde, *Monitor koopwoningmarkt* (2014).

3. OVERIGE STRUCTURELE KWESTIES

3.1. BUDGETTAIR-STRUCTURELE KWESTIES EN BELASTINGEN

Belastingen

Nederland heeft arbeid financieel aantrekkelijker gemaakt. Hoewel het belastingstelsel diverse malen stapsgewijs is gewijzigd om de arbeidsparticipatie te verhogen, is een in september 2014 aangekondigde brede herziening van het belastingstelsel nog onderwerp van discussie. Naar verwachting wordt in de zomer van 2015 een prototype van de herziening naar het parlement gestuurd.

Werken wordt in Nederland fiscaal vrij sterk ontmoedigd. De gemiddelde belastingdruk op inkomen uit arbeid ligt in Nederland iets boven het OESO-gemiddelde([28]). De inkomsten- en de winstbelasting liggen onder het OESO-gemiddelde, maar de sociale bijdragen zijn hoog([29]). De belastingwig op arbeid is voor de lage inkomens lager dan in andere EU-lidstaten (32,2 % in 2013 voor een alleenstaande die 67 % van het gemiddelde loon verdient, tegen gemiddeld 37,6 % in de EU). Hoewel de belastingwig relatief klein is, zijn de niet-fiscale verplichte afdrachten wel fors in Nederland. Als deze afdrachten worden meegeteld, loopt de belastingwig voor een alleenstaande werknemer zonder kinderen met een gemiddeld loon op van 36,9 % naar 51,8 %, het op een na hoogste percentage in de EU([30]). Door deze hoge last en de relatief hoge uitkeringen, pakken de lagelonenval, de inactiviteitsval en de werkloosheidsval, ook voor een tweede lid binnen een koppel, hoger uit dan het EU-gemiddelde. Dit duidt erop dat werken fiscaal wordt ontmoedigd([31]).

Er zijn maatregelen genomen om werken financieel aantrekkelijker te maken. De arbeidskorting wordt van 2014 tot 2017 geleidelijk verhoogd voor de lagere inkomens, hetgeen een gunstig effect kan sorteren op het beschikbare inkomen, zodat de prikkel om te gaan werken wordt versterkt. Daarnaast is de fiscale regeling voor mensen met (jonge) kinderen aangepast om hen sterker te stimuleren om hetzij de arbeidsmarkt te betreden hetzij meer uren te gaan werken. Er zijn echter geen cijfers beschikbaar over het effect van deze maatregelen op het aantal werkzame personen of gewerkte uren.

Lagere belastingen op arbeid zouden kunnen worden gecompenseerd met hogere belastingen (of lagere uitgaven) elders. Het minst schadelijk voor de groei zou een verhoging van de belasting op onroerend goed, het milieu of consumptie zijn. De onroerendgoedbelasting zou bijvoorbeeld kunnen worden verhoogd door een snellere uitfasering van de hypotheekrenteaftrek of hogere belastingen voor woningbouwcorporaties. Uit een recente studie blijkt dat er mogelijkheden zijn voor extra milieubelastingen([32]), bijvoorbeeld een verhoging van de belasting op de waterwinning, een verhoging van het niveau van kostendekking in het kader van de watervoorziening, en een herinvoering van de vliegtaks. De verbruiksbelastingen zouden kunnen worden verhoogd door de belastinggrondslag van het normale btw-tarief te verbreden of het verlaagde tarief op te trekken.

De werkgelegenheidseffecten van wijzigingen in het belasting- en uitkeringsstelsel hangen af van de kenmerken van huishoudens. Volgens een studie van het Centraal Planbureau (CPB)([33]), hangen de effecten van belasting- en uitkeringshervormingen op de participatie in hoge mate af van demografische factoren en van de samenstelling van het huishouden (wel of geen kinderen, alleenstaande ouders of koppels). Voorts zijn belasting- en uitkeringshervormingen sterk van invloed op de beslissing om de arbeidsmarkt al dan niet te betreden, maar nauwelijks op de beslissing om meer uren te gaan werken. De

([28]) OECD Revenue Statistics 2014 – The Netherlands.

([29]) Social security contributions OECD Revenue Statistics 2014 – The Netherlands. Hoewel de belastingwig niet veel verschilt van die van andere lidstaten, ligt het percentage niet-fiscale verplichte afdrachten in Nederland op een zeer hoog niveau. Afgaande op de OESO-belastingdatabase, waarin de bijdragen voor gezondheidszorg en pensioenen worden meegeteld, behoort Nederland tot de landen met de hoogste marginale lasten op arbeid.

([30]) http://www.oecd.org/ctp/tax-policy/Non-tax-compuslory-payments-2013.pdf

([31]) De inactiviteitsval, de werkloosheidsval en de lagelonenval voor een alleenstaande die 67 % van het gemiddelde loon verdiende (of 33 % tot 67 % in het geval van de lagelonenval) bedroeg in 2013 respectievelijk 80 %, 83,8 % en 73,6 % (tegen een EU-gemiddelde van respectievelijk 54,3 %, 75,1 % en 41,2 %).

([32]) Eunomia Research & Consulting with Aarhus University and IEEP, Study on Environmental Fiscal Reform Potential in 14 EU Member States, ontwerpeindverslag, 22.10.2014.

([33]) E. Jongen, H.-W. De Boer, P. Dekker, MICSIM – A behavioural microsimulation model for the analysis of taks-benefit reform in the Netherlands, CPB Achtergronddocument, 27 november 2014, Den Haag.

conclusie van de studie is dat de impact van een aanpassing van de marginale belastingtarieven slechts beperkt is. Grotere werkgelegenheidseffecten mogen worden verwacht van gerichte hervormingen op het gebied van de arbeidskorting of van een beperking van uitkeringen.

Houdbaarheid op lange termijn

Nederland wil met ingrijpende hervormingen op het gebied van de langdurige zorg en de pensioenen iets doen aan het probleem dat de houdbaarheid van de begroting op lange termijn in gevaar komt. De overheidsschuld ligt thans boven de in het Verdrag vastgelegde bovengrens van 60 % (in 2013 bedroeg de schuld 68,6 % van het bbp en volgens de prognoses loopt deze tot 2016 licht op). Verwacht wordt dat de leeftijdsgebonden uitgaven een opwaartse druk op de overheidsschuld zullen uitoefenen, met name over een periode van enkele decennia gezien. Nederland lijkt op middellange termijn enig budgettair houdbaarheidsrisico te lopen. Op lange termijn houdt dit risico volgens de prognoses vooral aan door de geprojecteerde leeftijdsgebonden kosten, met name op het gebied van de langdurige zorg. Hoewel in de afgelopen paar jaar diverse hervormingen zijn doorgevoerd die de vergrijzingskosten kunnen indammen, zou Nederland er misschien nog goed aan doen om de gevolgen van de leeftijdsgebonden uitgaven voor de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op lange termijn nog verder te beperken.

Een betrekkelijk groot deel van het Nederlandse bbp wordt uitgegeven aan pensioenen. Nederland heeft op dit gebied stappen gezet om de publiek en particulier gefinancierde pijlers van het pensioenstelsel en de langdurige zorg te hervormen. Naast de geleidelijke verhoging van de aow-leeftijd van 65 jaar in 2012 naar 67 jaar in 2023([34]) en een daarmee samenhangende verlaging van het maximaal fiscaal gefaciliteerde opbouwpercentage heeft het parlement nieuwe regelgeving voor de indexatie en financiële buffers (Financieel Toetsingskader) aangenomen. Het financieel toezicht op de pensioenfondsen is verbeterd en aangescherpt. Er zal ook beter gebruik worden gemaakt van buffers om financiële tegenslagen op te kunnen vangen, waarmee de procycliciteit van het stelsel moet worden teruggedrongen. Als de pensioenen na financiële tegenslagen moeten worden aangepast, zal de Nederlandsche Bank toetsen op welke wijze de pensioenfondsen met intergenerationele effecten rekening hebben gehouden teneinde de inter- en intragenerationele billijkheid in pensioencontracten te waarborgen. Na het overleg tussen de sociale partners in 2014 komt het kabinet naar verwachting nog vóór de zomer van 2015 met voorstellen voor de toekomst van het pensioenstelsel.

Een aantal taken in de langdurige zorg zijn overgegaan naar de gemeenten en zorgverzekeraars. Met de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning en de Jeugdwet zijn bepaalde taken in de langdurige zorg deels overgeheveld naar gemeenten en zorgverzekeraars. De decentralisatie is bedoeld om efficiëntiewinsten te behalen en zorg op maat te leveren. Het aantal mensen dat intramurale zorg krijgt, wordt verminderd en nieuwe cliënten krijgen thuiszorg. Tegelijk wordt het gemeentebudget voor zorg substantieel verlaagd omdat het kabinet ervan uitgaat dat informele zorg een belangrijkere rol gaat spelen. Het valt nog te bezien of gemeenten erin zullen slagen de nodige expertise te ontwikkelen om toegankelijke en betaalbare langdurige zorg te bieden, met name omdat het tijdschema voor de tenuitvoerlegging van de maatregelen krap is en er minder middelen beschikbaar zijn. Het kabinet heeft toegezegd de tenuitvoerlegging van de hervorming, waarvan bepaalde elementen nog nader moeten worden ingevuld en goedgekeurd, nauwlettend te volgen, en aangegeven dat het de gemeenten zo nodig aanvullende ondersteuning zal verlenen.

Begrotingskader

Nederland heeft een robuust begrotingskader. De voornaamste kenmerken van het thans bestaande meerjarige trendmatige begrotingskader zijn: i) het gebruik van reële (d.w.z. voor de inflatie gecorrigeerde) uitgavenplafonds, die vooraf zijn vastgesteld en gedurende de volledige kabinetsperiode van toepassing zijn, ii) het gebruik van automatische stabilisatoren aan de ontvangstenzijde, en iii) het gebruik van

([34]) Onlangs is een ontwerpwet waarbij de aow-leeftijd in een sneller tempo wordt opgetrokken, naar het parlement gestuurd.

onafhankelijk opgestelde macro-economische aannames. Tijdens een kabinetsformatie worden jaarlijkse budgettaire streefcijfers voor de overheidsuitgaven en de belastingdruk voor de gehele kabinetsperiode vastgesteld. Het parlement heeft wetgeving (*Wet Houdbare Overheidsfinanciën*) aangenomen waarbij Richtlijn 2011/85 van de Raad inzake nationale begrotingskaders en het begrotingspact is omgezet (de wet is op 1 januari 2014 in werking getreden)([35]). Een van de bijzonderheden uit de wet is dat een afdeling van de Raad van State het mandaat heeft gekregen om te controleren of het voorschrift voor het structurele begrotingssaldo in acht wordt genomen, een taak die ook met de nieuwe wet is ingevoerd. Het mandaat om de uitvoering van het voorschrift en het correctiemechanisme te toetsen, lijkt echter beperkt en bovendien zijn de organisatieregelingen binnen de Raad van State voor het personeel en de besluitvorming nog niet uitgewerkt. Het "pas toe of leg uit"-principe is niet formeel vastgelegd, hoewel het vaste praktijk is dat het kabinet op de adviezen van de Raad van State reageert. De nieuwe wetgeving bevat ook bepalingen en coördinatiemechanismen voor de financiën van de decentrale overheden zodat de Rijksoverheid deze beter kan monitoren. De overdracht van een groot aantal taken van de Rijksoverheid aan de gemeenten die in januari 2015 is ingegaan en gepaard gaat met forse bezuinigingen, zal een testcase zijn om te zien hoe de nieuwe monitoringregelgeving voor de overheidsfinanciën in de diverse geledingen van de overheid uitpakt.

Met de economische crisis en de weerslag die deze heeft gehad op de begroting, zijn zwakke punten in het begrotingskader aan het licht gekomen waardoor de oorspronkelijke streefcijfers diverse malen moesten worden aangepast. Na het uitbreken van de crisis hebben de verschillende kabinetten hun budgettaire middellangetermijnplannen bijgesteld en aangevuld met ingrijpende consolidatiemaatregelen, deels omdat de oorspronkelijke uitgavenplafonds waren gebaseerd op groeitrajecten die te optimistisch bleken. Op basis van het huidige regeerakkoord mogen de automatische stabilisatoren vrij werken binnen elk afzonderlijk uitgavenplafond voor de Rijksbegroting in enge zin, de sociale zekerheid en de gezondheidszorg, zolang de algehele begrotingssituatie van het land in overeenstemming blijft met de relevante landspecifieke aanbevelingen. Wat de nationale begrotingsregels betreft, worden de rente-uitgaven buiten het uitgavenplafond gehouden, terwijl conjunctuurgevoelige uitgaven (zoals sociale en werkloosheidsuitkeringen) er wél onder vallen. Dit zou tot gevolg kunnen hebben dat de automatische stabilisatoren bij een economische inzinking niet volledig werken([36]).

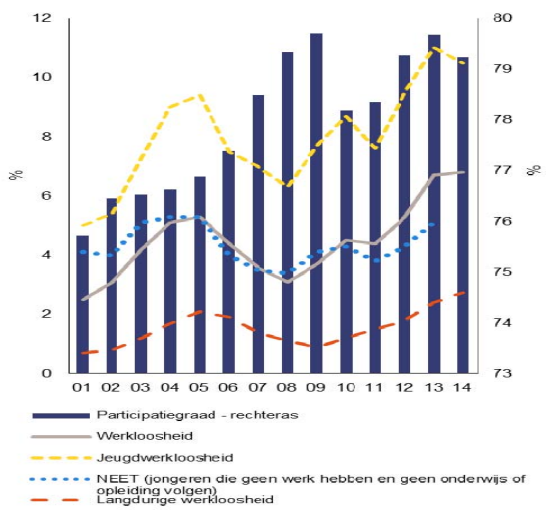
([35]) Dit stuk bevat geen uitspraken die afbreuk zouden kunnen doen aan de resultaten van de beoordeling van het Nederlandse begrotingskader op de naleving van de rechtsbepalingen van Richtlijn 2011/85, het begrotingspact of het twopack (Verordeningen 472/2013 en 473/2013).

([36]) Kortetermijnmultiplicatoren van uitgavenmaatregelen zijn doorgaans hoger dan de kortetermijnmultiplicatoren van ontvangstenmaatregelen.

3.2. ARBEIDSMARKT EN SOCIAAL BELEID

De Nederlandse arbeidsmarkt heeft nog lang na het uitbreken van de financiële crisis goed stand gehouden. In de jaren voor de crisis was de werkloosheid in Nederland bijzonder laag (grafiek 3.2.1). Zelfs nadat de crisis in 2008 was uitgebroken, werd de stijging van de werkloosheid vertraagd doordat werkgevers personeel vasthielden ('labour hoarding'), waarbij de arbeidsproductiviteit het verlies aan binnenlandse productie compenseerde([37]). Toen de crisis voortduurde, begon de werkloosheid echter in 2013 sterk te stijgen; in februari 2014 werd een recordniveau bereikt, waarna het herstel langzaam inzette. Het werkloosheidscijfer bedroeg 6,7% in december 2014 (EU-gemiddelde: 9,9%). Volgens de meest recente prognoses van de Commissie zal het bescheiden herstel van de arbeidsmarkt in de komende jaren doorzetten.

Grafiek 3.2.1: **Arbeidsmarktindicatoren**

Bron: Europese Commissie (Eurostat: Arbeidskrachtenenquête)

Toename van de arbeidsmarktparticipatie

Het zorgen voor een ruim arbeidsaanbod op lange termijn blijft een probleem voor de Nederlandse economie in het licht van de vergrijzing ([38]). Hoewel de arbeidsparticipatie (in de groep van 20- tot 64-jarigen) in het derde kwartaal van 2014 76,3% bedroeg, ruim boven het EU-gemiddelde van 69,8%, moet aandacht worden besteed aan de participatie van groepen die verder van de arbeidsmarkt verwijderd zijn, zoals verdieners van een tweede inkomen (dikwijls vrouwen), personen met een migrantenachtergrond, gehandicapten, jongeren, oudere werknemers en langdurig werklozen, om in 2020 het nationale streefcijfer van 80% te bereiken.

De arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland betreft overwegend deeltijdwerk. Hoewel de arbeidsparticipatie van vrouwen in het derde kwartaal van 2014 met 70,9% hoger was dan het EU-gemiddelde, is de situatie in voltijdsequivalenten uitgedrukt veel minder gunstig (48,1% in 2013). Nederland blijft het land met het hoogste percentage deeltijds werkende vrouwen van de EU (77,2% in 2013). Deeltijdwerk is grotendeels vrijwillig, aangezien slechts 4,3% van de deeltijdwerkers meer uren zou willen werken ([39]) (dit cijfer is in alle lidstaten veel hoger). Toch kan deeltijdwerk afbreuk doen aan de financiële onafhankelijkheid van vrouwen doordat het resulteert in een grote loonkloof tussen mannen en vrouwen (16,9% in 2012) evenals in een grote pensioenkloof op hogere leeftijd. Maatregelen ter verbetering van de betaalbaarheid van formele kinderopvang zouden een positieve invloed kunnen hebben op de keuze van vrouwen om de arbeidsmarkt te betreden of meer uren te werken.

De arbeidsmarktcijfers voor niet-EU-onderdanen zijn in alle opzichten zwakker. De Nederlandse arbeidsmarkt lijkt niet erg toegankelijk voor immigranten. De participatiecijfers van deze groepen zijn ongunstiger, resulterend in een relatief hoge (langdurige) werkloosheid en een van de grootste

([37]) Het is ook mogelijk dat de regelingen op het gebied van arbeidstijdverkorting die de werkgevers ter beschikking stonden ('werktijdverkorting' en 'deeltijd ww') de reactie van de arbeidsmarkt hebben vertraagd, hoewel het feitelijke gebruik van deze regelingen beperkt is gebleven ten opzichte van de arbeidsmarktvoorraden en -stromen (zie Hijzen en Venn (2011)). *The Role of Short-Time Work Schemes during the 2008-2009 Recession,* OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No 115 en het evaluatierapport 'Werkt werktijdverkorting?' door APE Onderzoek & Advies, mei 2012.

([38]) Volgens EUROPOP 2013, de meest recente bevolkingsprognose van Eurostat, zal de afhankelijkheidsratio van ouderen verdubbelen van één 65-plusser tegenover vier personen van 15-65 jaar, tot 1:2 in 2045. De mediane leeftijd van de bevolking zal naar verwachting tussen 2014 en 2040 stijgen van 42 tot 45.

([39]) Arbeidskrachtenenquête van Eurostat.

verschillen in arbeidsparticipatie tussen nationale onderdanen en niet-EU-onderdanen in de EU([40]). De vaardigheden van in Nederland wonende niet-EU-onderdanen worden onvoldoende benut, want uit gegevens blijkt dat veel immigranten te hoog gekwalificeerd zijn voor het werk dat ze doen([41]). Dit probleem wordt mogelijk deels veroorzaakt door de strenge regels inzake diploma-erkenning in Nederland, terwijl discriminatie op de arbeidsmarkt eveneens een rol zou kunnen spelen([42]).

De participatiegraad van gehandicapten in Nederland is lager dan het EU-gemiddelde ([43]). Bovendien bedraagt de werkgelegenheidskloof (2011) tussen gehandicapten en niet-gehandicapten meer dan 37 procentpunten, het grootste verschil in de EU.

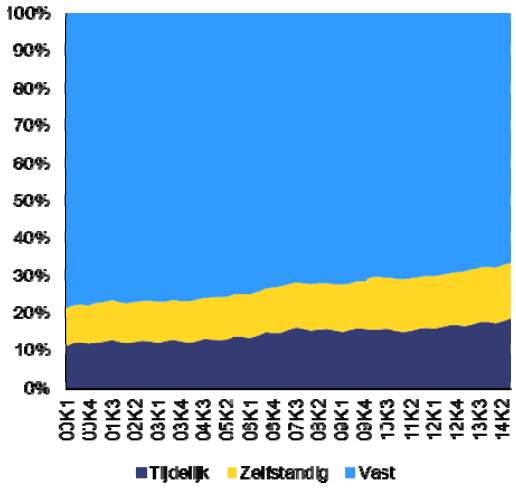
Hoewel de totale werkloosheid in 2014 is afgenomen, neemt de langdurige werkloosheid toe. Het totale werkloosheidspercentage is in 2014 weliswaar gedaald, maar de langdurige werkloosheid bleef in de eerste zes maanden van 2014 stabiel op 2,8%. In relatieve termen steeg de langdurige werkloosheid ten opzichte van de totale werkloosheid van 21,6% in het laatste kwartaal van 2009 tot 40,4% in het derde kwartaal van 2014. Daarentegen is de jeugdwerkloosheid en het percentage personen die geen werk hebben en geen onderwijs of opleiding volgen (NEET) in Nederland vrij laag([44]), zij het dat beide indicatoren in de afgelopen drie jaar wel zijn gestegen. De hoge jeugdwerkloosheid onder personen die buiten de EU27 zijn geboren, vormt een hoofdstuk apart.

De arbeidsparticipatie van ouderen neemt toe, mede als gevolg van de recente pensioenhervormingen. De arbeidsparticipatie van ouderen (55-64) is van 2010 (53,7%) tot 2013 (60,1%) gestaag gestegen en blijft toenemen. Deze ontwikkeling is in lijn met de verhoging van de effectieve pensioenleeftijd in Nederland van 62,8 in 2010 tot 64,1 in 2014([45]) en een langere arbeidsduur (39,6 jaar tegenover een EU-gemiddelde van 35 jaar). De kans op langdurige werkloosheid is voor ouderen groter omdat het voor hen, wanneer zij hun baan verliezen, moeilijk is de arbeidsmarkt opnieuw te betreden - het percentage langdurig werklozen onder ouderen is immers veel hoger dan onder andere leeftijdsgroepen.

Het gebruik van flexibele overeenkomsten is toegenomen en de transitiecijfers van tijdelijk naar vast werk zijn momenteel laag. In de afgelopen jaren is het aantal zelfstandigen en personen met een tijdelijke arbeidsovereenkomst gestegen (grafiek 3.2.2). Het percentage transities van tijdelijke naar vaste contracten behoort met 16,5% tot de laagste in de EU([46]). De toename van flexibele overeenkomsten en de beperkte overgang naar vaste overeenkomsten berusten dikwijls op de veronderstelling dat de kosten voor de aanwerving van personeel met een vast contract hoger zijn als gevolg van de nationale voorschriften op het gebied van ontslagbescherming en -vergoeding, uitkeringen bij ziekte en socialezekerheidsbijdragen (die in het geval van aanvullendpensioenregelingen niet behoeven te worden betaald voor zelfstandigen).

([40]) Eurostat: de werkgelegenheidsachterstand van niet-EU-onderdanen bedroeg in 2013 26 procentpunten.
([41]) De overkwalificatiegraad (aandeel van hoogopgeleiden in banen voor laag- of middelbaaropgeleide werknemers) is onder niet-EU-onderdanen veel hoger (26,2%) dan onder Nederlandse onderdanen (15,8%). Bron: Eurostat, Arbeidskrachtenenquête 2013.
([42]) SCP, Den Haag, september 2014, Huwelijksmigratie in Nederland, Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten en SER-advies 14/03, April 2014, “Discriminatie werkt niet”.
([43]) NL: 42,7%, EU: 47,3%. Bron: Eurostat-persbericht 184/2014, blz. 2-12-14.
([44]) Jeugdwerkloosheid 2e kwartaal 2014: 10,6%, EU28: 21,7%, NEET 2013: 5,1%, EU28: 13,0 %.
([45]) Bron: CBS
([46]) Europese Commissie (Eurostat: Arbeidskrachtenenquête ilc_lvhl32); EU-gemiddelde 24,1%.

Grafiek 3.2.2: **Vaste, tijdelijke en zelfstandige banen als percentage van de totale werkgelegenheid**

Bron: Europese Commissie (Eurostat: Arbeidskrachtenenquête)

Nederland heeft arbeidsmarkthervormingen uitgevoerd om de problemen op het gebied van het arbeidsaanbod aan te pakken. Het heeft met name belangrijke stappen genomen om de arbeidsmarktparticipatie te stimuleren, de tweedeling op de arbeidsmarkt tegen te gaan en de arbeidsmobiliteit te bevorderen. Het effect van deze hervormingen zal in de komende jaren zichtbaar worden.

Er worden krachtiger maatregelen genomen om de arbeidsparticipatie van gehandicapten te bevorderen, en de aanwerving van gehandicapten wordt gestimuleerd. De Participatiewet die op 1 januari 2015 in werking is getreden heeft ten doel de arbeidsmarktparticipatie van gehandicapten te verhogen via de samenvoeging en hervorming van uitkeringsregelingen([47]). De Wet werk en bijstand, die per 1 januari 2015 in de Participatiewet is opgenomen, is gewijzigd en spitst zich meer toe op arbeidsmarktactivering([48]). De regering heeft een aanvullend bedrag van 35 miljoen EUR geïnvesteerd om de 35 arbeidsmarktregio's te helpen structuren voor regionale werkbedrijven op te zetten. Tegelijk beperkt de regering de nieuwe instroom in sociale werkplaatsen en moedigt zij gemeenten aan om, door middel van subsidies, gehandicapten op de reguliere arbeidsmarkt te plaatsen. Dit houdt evenwel het risico in dat gemeenten sociale werkplaatsen sluiten zonder concrete alternatieven te kunnen bieden.

Vanuit het perspectief van de vraag naar arbeid is een wetsontwerp naar de Tweede Kamer gestuurd waarin een quotum wordt vastgesteld voor het aantal door werkgevers aan te werven gehandicapten. De sociale partners hebben toegezegd tegen 2026 100 000 nieuwe banen voor deze doelgroep te zullen scheppen in de particuliere sector en 25 000 banen in de openbare sector. Indien deze verplichting niet wordt nagekomen, treedt de quotumwet in werking, wat betekent dat financiële sancties worden opgelegd aan ondernemingen die zich niet aan de quota houden. Deze maatregelen zullen eenmaal per jaar worden geëvalueerd.

De eerste reeks beleidsmaatregelen om jeugdwerkloosheid en -inactiviteit aan te pakken zijn vastgelegd in het uitvoeringsplan voor de jeugdgarantie([49]). Er worden extra middelen uitgetrokken voor specifiek voor jongeren bestemde maatregelen zoals de regionale startersbeurs en een tijdelijke premiekorting voor werkgevers die jongeren in dienst nemen, ten einde de stijgende werkloosheid onder jongeren tegen te gaan.

Er worden maatregelen ten uitvoer gelegd op het gebied van 'actief ouder worden' waarmee steun wordt geboden aan oudere werknemers in verband met de verlenging van de arbeidsduur. Tot deze maatregelen behoren aangepaste werkplekken, innovatieve ploegendiensten en (her)opleiding. Deze maatregelen worden gefinancierd door middel van "sectorplannen", waarmee wordt beoogd binnen bepaalde sectoren banen te scheppen en te behouden en de mobiliteit tussen de verschillende sectoren te stimuleren. De

([47]) Samenvoeging van de 'Wet werk en bijstand' (WWB), de 'Wet sociale werkvoorziening' (WSW) en delen van 'WAJONG' in één wet: de 'Participatiewet'.

([48]) Bijvoorbeeld door bijstandontvangers te verplichten in ruil voor een uitkering openbare taken te verrichten ('verplichte tegenprestatie'), en door de invoering van een instrument waarmee huishoudens en niet, zoals voorheen, individuele personen worden getoetst op hun recht een uitkering te ontvangen ('kostendelersnorm').

([49]) http://www.rijksoverheid.nl/ministeries/szw/documenten-en-publicaties/notas/2014/06/18/nederlandse-initiatieven-om-jeugdwerkloosheid-te-voorkomen-en-te-bestrijden.html

regering heeft een financieringsbedrag van 600 miljoen EUR uitgetrokken, waarvan een derde bestemd is voor oudere werknemers. Nog een derde is bestemd voor jongeren. De "sectorplannen" kunnen de schepping van (duo)banen en plaatsen in het leerlingwezen bevorderen en de mobiliteit tussen sectoren aanmoedigen.

De uitgebreide hervorming van de wetgeving op het gebied van werkgelegenheidsbescherming die in 2014 heeft plaatsgevonden, heeft ten doel de tweedeling van de arbeidsmarkt tegen te gaan en de arbeidsmobiliteit te bevorderen. Met de uitvoering van de Wet werk en zekerheid ([50]) tracht de regering problemen op het gebied van de segmentatie van de arbeidsmarkt op te lossen door de belemmeringen voor de aanwerving en het ontslag van werknemers weg te nemen en de overgang naar vaste arbeidsovereenkomsten en de arbeidsmobiliteit aan te moedigen. De wet versterkt de rechten van flexibele werknemers, verlaagt de ontslagvergoedingen en vereenvoudigt de ontslagprocedures. Zij beperkt de maximale duur van werkloosheidsuitkeringen van 38 tot 24 maanden([51]) en vertraagt de jaarlijkse opbouw van de uitkeringsduur. Bovendien heeft de regering de regelgeving gewijzigd wat de verplichting van de werkgever betreft om, wanneer een werknemer ziek wordt, gedurende maximaal twee jaar zijn loon door te betalen. Hoewel de verschillen tussen vaste en tijdelijke werknemers hiermee worden gereduceerd, blijven de financiële risico's voor de werkgever toch nog hoger in het geval van ziekte van werknemers in vaste dienst. De regering onderzoekt deze kwestie momenteel om na te gaan of verdere hervormingen werkgevers ertoe kunnen bewegen vaste krachten aan te werven.

([50]) Wet werk en zekerheid, aangenomen op 10 juni 2014. 1 juli 2015: betere bescherming van werknemers met een flexibel arbeidscontract door de invoering van het recht op ontslagvergoeding (na twee jaar), de verscherping van de voorwaarden voor het aanbieden en verlengen van flexibele overeenkomsten en de vereenvoudiging van ontslagprocedures door het vaststellen van één ontslagroute. 1 januari 2016: Geleidelijke beperking van de duur van de (door de overheid gefinancierde) werkloosheidsuitkering van 38 tot 24 maanden in 2019, waardoor de opbouw van de uitkeringsduur wordt vertraagd.

([51]) Het door de overheid gefinancierde gedeelte. De sociale partners kunnen overeenkomen de maximumduur met een jaar te verlengen.

Schijnzelfstandigheid dreigt de Nederlandse arbeidsmarkt te verstoren([52]). Momenteel wordt onderzoek verricht naar de stijging van het aantal zelfstandigen, ten einde misbruik in verband met de toename van schijnzelfstandigen met een laag inkomen, voor wie bovendien geen socialezekerheidsbijdragen voor een aanvullend pensioen behoeven te worden betaald, tegen te gaan. Een nieuwe wet om schijnzelfstandigheid aan te pakken is in behandeling bij de Tweede Kamer, en verwacht wordt dat de boetes voor sociale fraude zullen worden verhoogd([53]).

Zorgen voor een doeltreffende sociale bescherming

De armoedecijfers in Nederland zijn laag, maar stijgen. In het kader van de Europa 2020-strategie heeft Nederland zich ten doel gesteld het aantal mensen in huishoudens met een geringe arbeidsintensiteit met 100 000 te doen afnemen, maar er is ten opzichte van de uitgangswaarde van 2008 sprake van een marginale stijging([54]). Andere armoede-indicatoren geven ook aan dat de situatie goed is, zij het dat er sprake is van een negatieve trend([55]). De inkomensongelijkheid is lager dan het EU-gemiddelde en is dalende, hoewel het tempo vertraagt([56]). Kinderen, onderdanen uit derde landen, mensen die sociale bijstand ontvangen en alleenstaande ouders lopen in Nederland het grootste risico om tot armoede te vervallen([57]). De armoede onder werkenden is (met 4,2%) aanzienlijk lager dan het EU-gemiddelde (8,9%) en komt het meest voor bij zelfstandigen (bijna de helft van de werkende armen). Aangezien

([52]) Berkhout, Bisschop and Volkerink, Grensoverschrijdend aanbod van personeel, Verschuivingen in nationaliteit en contractvormen op de Nederlandse arbeidsmarkt 2001-2011, SEO Economisch Onderzoek, november 2014.

([53]) Wet aanpak schijnconstructies en Wet aanscherping handhaving en sanctiebeleid SZW-wetgeving (Fraudewet).

([54]) Een toename van 1 613 000 in 2008 tot 1 624 000 in 2013 (leeftijdscategorie 0-64).

([55]) Het percentage mensen dat met armoede of sociale uitsluiting wordt bedreigd nam toe van 14,9% in 2008 tot 15,9% in 2013, en het percentage mensen dat met ernstige materiële ontberingen te kampen heeft nam toe van 1,5% in 2008 tot 2,5% in 2013. Het armoederisicopercentage na sociale overdrachten nam enigszins toe (10,5% in 2008 tot 10,4% in 2013).

([56]) Inkomensongelijkheid volgens de S80/S20 indicator. Bron: Europese Commissie (Eurostat: EU-statistiek van inkomens en levensomstandigheden (SILC); ilc_di11)

([57]) SCP, CBS, Den Haag, december 2014, *Armoedesignalement 2014*.

zelfstandigen dikwijls lagere sociale premies betalen en vaak niet deelnemen aan aanvullendpensioenregelingen, hebben zij in mindere mate recht op sociale uitkeringen ingeval van arbeidsongeschiktheid, werkloosheid of ouderdom, zodat zij meer blootstaan aan armoederisico. Onlangs is een speciaal pensioenfonds voor zelfstandigen opgericht dat onder de (gunstigere) belastingregeling van de tweede pensioenpijler valt, maar er zijn nog steeds veel zelfstandigen die niet voor een dergelijke verzekering kiezen.

De overheveling van verantwoordelijkheden op het gebied van participatie en zorg naar de gemeenten kan een efficiëntere en effectievere sociale bescherming in de hand werken, maar houdt ook gevaren in. Met de vaststelling van diverse wettelijke regelingen op het gebied van participatie en zorg zijn veel verantwoordelijkheden overgegaan naar de gemeenten. De concentratie van een veelvoud van taken op gemeentelijk niveau moet voor een grotere kostenefficiëntie zorgen en maakt oplossingen mogelijk die op de behoeften van de ontvanger zijn toegesneden. Het is echter niet geheel zonder risico om een zeer strak uitvoeringsschema te combineren met een beperking van de totale financieringsmiddelen.

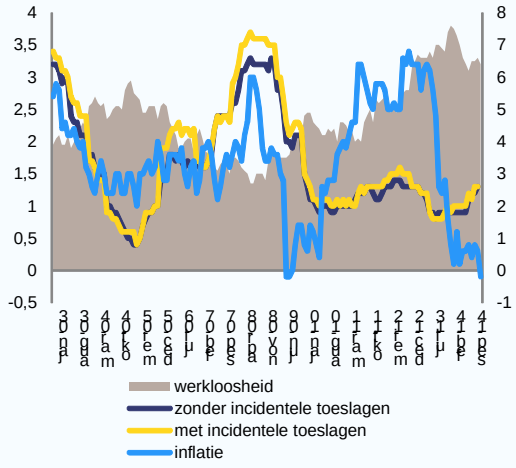
Kader 3.2.1: **Loonstijging en meer arbeidsplaatsen**

Zoals blijkt uit de analyse van de diepgaande evaluatie 2014 gaan de loonontwikkelingen in Nederland gepaard met weinig spreiding over subsectoren. Loonsverhogingen in sectoren waarin de ontwikkeling van de productiviteit de loonstijging overtrof, zouden de binnenlandse vraag kunnen stimuleren en kunnen helpen om de grote output gap waarmee Nederland momenteel te maken heeft, te verkleinen.

De loonvorming berust in Nederland op collectieve arbeidsovereenkomsten op sectoraal en bedrijfsniveau. De sociale partners spelen een cruciale rol bij de onderhandelingen over loonontwikkelingen: er zijn in Nederland namelijk zo'n 700 collectieve arbeidsovereenkomsten van kracht (die voor om en nabij 80 % van de beroepsbevolking gelden). Door de lange traditie van sociaal overleg streven de sociale partners er samen naar de loonontwikkelingen af te stemmen op de heersende conjuncturele (alsmede sectorale) omstandigheden, die bij de loonvorming worden geïntegreerd.

In volle crisistijd stegen de lonen traag, maar de jongste ontwikkelingen duiden op gunstiger omstandigheden. Terwijl de reële beloning per werknemer tussen 2011 en 2013 gemiddeld met 0,9 % steeg, gingen de reële lonen in 2014 omhoog met naar schatting 2,5 %. Deze trend weerspiegelt het gecombineerde effect van contractuele loonontwikkelingen en de inflatie van de laatste jaren. Zoals blijkt uit grafiek 1, stijgen de contractueel overeengekomen lonen sinds begin 2010 beduidend minder dan de inflatie. De gemiddelde loonstijging schommelt rond de 1 %. Deze trend lijkt eind 2013 te zijn gekeerd, toen de contractuele lonen gemiddeld sterker begonnen te stijgen dan de consumentenprijzen. Deze ontwikkeling kan een stijging van de reële lonen schragen en bijdragen aan een toename van het beschikbare inkomen en de binnenlandse vraag.

Grafiek 1: **Contractuele loonsverhogingen, inflatie (HICP) en werkloosheid**

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek

Op de middellange termijn zou een groei van de reële lonen die over het geheel genomen in de pas blijft lopen met de arbeidsproductiviteit, de binnenlandse vraag kunnen ondersteunen zonder het concurrentievermogen aan te tasten. Sinds 2008 stijgen zowel de nominale als de reële arbeidskosten per eenheid, mede als gevolg van conjuncturele factoren (doordat de arbeidsproductiviteit in tijden van recessie daalt). Hoewel deze trend over het geheel genomen verenigbaar is met het op peil houden van arbeidsinkomen en binnenlandse vraag, kunnen bij een aanhoudende stijging van de loonkosten per eenheid product op termijn de loonkosten onder druk komen te staan. Dit probleem kan aan belang winnen als een grote belastingwig, met name op lage inkomens, het beschikbare inkomen van huishoudens verlaagt en ook doorwerkt in de loonkosten, waardoor er mogelijkerwijs minder nieuwe arbeidsplaatsen bij zouden komen.

3.3. ONDERWIJS

De verhouding tussen de algemene overheidsuitgaven voor onderwijs en het bbp zal naar verwachting de komende jaren constant blijven ([58]). De uitgaven per jaar per student in overheids- en particuliere instellingen liggen voor elke onderwijscategorie boven het EU-gemiddelde. Een extra bedrag van 650 miljoen euro is gereserveerd voor kwaliteitsverbetering op alle niveaus van onderwijs, onderzoek en innovatie in 2015. Ook voor de periode 2016 tot 2019 zijn er jaarlijkse investeringen voorzien ten belope van 600 miljoen euro ([59]). Deze zijn bestemd voor gebieden als het voorkomen van doubleren, juiste onderwijsmethoden, een betere kwaliteit van technisch beroepsonderwijs en de internationalisering van hoger onderwijs. Vanaf augustus 2014 moeten scholen aangepast onderwijs bieden voor leerlingen die extra begeleiding nodig hebben. Met de uitvoering van deze hervorming is een aanvang gemaakt, maar de details van de maatregelen inzake inclusief onderwijs worden nog uitgewerkt.

Het huidige, deels op beurzen gebaseerde stelsel voor studenten in het tertiair onderwijs zal worden vervangen. Vanaf september 2015 kunnen studenten tegen lage rente een lening van de overheid krijgen om hun studie te financieren. De aflossing van deze leningen zal afhangen van het inkomen van de student na het afstuderen. Het leenstelsel omvat speciale maatregelen voor studenten uit minder draagkrachtige gezinnen. De besparingen die door deze maatregel worden gerealiseerd worden opnieuw geïnvesteerd in (met name de kwaliteit van) onderwijs. Dit kan gevolgen hebben voor de inschrijving in het tertiair onderwijs, met name voor studenten uit kansarme milieus.

De PISA-resultaten hebben een dalende trend laten zien, maar de resultaten liggen nog steeds boven het EU-gemiddelde([60]). Volwassenen in Nederland zijn voorts in vergelijking met andere landen meer dan gemiddeld bekwaam in het lezen, rekenen en oplossen van problemen in omgevingen die rijk aan technologie zijn([61]).

In het secundair onderwijs is er een tekort aan leerkrachten op het gebied van talen, wiskunde en natuurwetenschappen, terwijl er onder de leerkrachten sprake van vergrijzing is. 70% van de Nederlandse schooldirecteuren meldt dat de kwaliteit van het onderwijs negatief wordt beïnvloed door het tekort aan gekwalificeerde of bekwame leerkrachten ([62]). Om het tekort terug te dringen, heeft de overheid de opleiding van leerkrachten flexibeler gemaakt en gezorgd voor extra begeleiding om uitval van leerkrachten te voorkomen.

In 2014 zijn diverse initiatieven genomen om het beroepsonderwijs en de beroepsopleiding beter af te stemmen op de behoeften van de regionale arbeidsmarkten. De nadruk wordt gelegd op de algemene verbetering van de kwaliteit van het onderwijs, op maatregelen om werkgevers te stimuleren meer en kwalitatief betere stageplaatsen te bieden en op meer mogelijkheden voor de persoonlijke ontwikkeling van studenten, waaronder meer aandacht voor het voorkomen van uitval. Het bieden van meer mogelijkheden voor werkplekleren blijft een bijzondere uitdaging.

De Nederlandse economie heeft behoefte aan een hoog opgeleide en flexibele beroepsbevolking om haar concurrentievermogen te kunnen handhaven. Hoewel het niveau van de discrepantie tussen gevraagde en aangeboden vaardigheden in Nederland betrekkelijk laag is ([63]), belemmert een tekort aan deskundigen op het gebied van informatie en technologie het potentieel van de digitale economie voor groei en werkgelegenheid. Nederland pakt deze kloof aan met een reeks programma's ([64]) om onderwijs en arbeidsmarkt beter op elkaar af te stemmen. Er zijn verdere inspanningen nodig om het tekort aan vaardigheden te verminderen teneinde te voldoen aan de groeiende vraag en het concurrentievermogen van de Nederlandse economie te vergroten.

([58]) Ontwerpbegrotingsplan 2014.
([59]) Kamervragen Begroting OCW: referentie 155 en 166.
([60]) http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results-overview.pdf
([61]) http://www.oecd.org/site/piaac/
([62]) http://www.talis2013.nl/cms/userfiles/files/TALIS-2013-country-note-Netherlands.pdf
([63]) Achtergronddocument van het CBP, juni 2014, De Nederlandse arbeidsmarkt tijdens de Grote Recessie.
([64]) "Digivaardig", "Digiveilig" en het "Techniekpact". Nationaal Techniekpact 2020.

3.4. STRUCTURELE MAATREGELEN

Onderzoek, innovatie en ondernemingsbeleid

Een van de belangrijkste uitdagingen voor Nederland bestaat erin zijn kwalitatief uitstekende wetenschapsbasis optimaal aan te wenden ten behoeve van een meer innovatie-intensieve economie. De topsectorenaanpak is erop gericht deze uitdaging aan te gaan door de samenwerking tussen wetenschap en bedrijfsleven uit te breiden met in aanvulling daarop een intensiever gebruik van indirecte steun voor onderzoek en innovatie door middel van algemene instrumenten zoals fiscale stimuleringsregelingen en een innovatiefonds ter ondersteuning van ondernemerschap (*Innovatiefonds MKB+*). Gezien de grote mogelijkheden die Nederland op dit gebied heeft, zijn er niettemin aanvullende inspanningen nodig om de oprichting, ontwikkeling en groei van kennisintensieve, innovatieve ondernemingen te bevorderen.

Een sterke, door de overheid gefinancierde basis op het gebied van fundamenteel en toegepast onderzoek moet behouden blijven teneinde de innovatie van de particuliere sector te ondersteunen. Niettemin is de publieke O&O-intensiteit in Nederland, met 0,84 % in 2013 lager dan in de meeste lidstaten met een vergelijkbaar niveau van economische ontwikkeling (Denemarken, Zweden, Duitsland, Oostenrijk), die de afgelopen jaren hun steun voor openbaar onderzoek zijn blijven opvoeren, terwijl Nederland wat betreft publieke O&O-intensiteit in de EU wegzakte van de vierde plaats in 2011 naar de achtste plaats in 2013. Ondanks de verhoging van de begrotingsmiddelen waartoe in 2014 ten gunste van de Nederlandse organisatie voor wetenschappelijk onderzoek en van universitair onderzoek werd besloten, zal het algemene niveau van overheidssteun voor O&O in de periode 2013-2019 naar verwachting afnemen: tijdens deze periode zal de directe steun voor O&O naar verwachting met 6 % afnemen en de indirecte steun via fiscale instrumenten met 7 % ([65]).

Kmo's vormen een belangrijke aanjager van de economie in de zin van toegevoegde waarde en werkgelegenheid. Zij zijn goed voor 67,3 % van alle werknemers en scheppen 61,6 % van de toegevoegde waarde, wat enigszins hoger is dan de totale EU-waarden. Het gemiddelde saldo van registraties en liquidaties was tussen 2010 en 2013 ongeveer nihil, waardoor het aantal kmo's constant rond de 800 000 schommelde. Het aantal beginnende bedrijven is sinds 2003 blijven toenemen, met ongeveer 60 000 inschrijvingen in 2003 tot 150 263 in 2013. Tot op zekere hoogte kan dit toe te schrijven zijn aan gunstige voorwaarden voor startende bedrijven. De toename van het aantal eenmansbedrijven (zelfstandigen) van 55 tot 66 procent van de nieuwe bedrijven tussen 2007 en 2012 was echter ook een belangrijke motor van deze ontwikkeling. Ondanks de recente verbetering in het gebruik van innovatiesteun door kmo's en de algemene nadruk op marktconforme innovatie, lijkt de overgrote meerderheid van de Nederlandse kmo's geen steun te kunnen genieten omdat zij niet op de vijf voor innovatie vastgestelde prioritaire gebieden actief zijn. Een verbetering van het op kmo's gerichte kader voor efficiënt gebruik van hulpbronnen zou al in een klein aantal sectoren tot kostenbesparingen van wel 3,6 miljard EUR kunnen leiden, met een naar verwachting aanzienlijk effect op het concurrentievermogen ([66]).

De toegang tot financiering blijft voor een aantal kmo's een probleem, maar het negatieve effect lijkt in het geheel genomen beperkt te zijn. In 2014 bedroeg het percentage geweigerde bankkredieten 43 %, meer dan het dubbele van het EU-gemiddelde van 17 %([67]). De vraag naar kredieten van kmo's is echter laag in vergelijking met andere lidstaten en is in hoofdzaak afkomstig van ondernemingen die er financieel slecht voorstaan. De regering heeft een aanvullend fonds voor risico-kapitaal opgericht dat institutionele beleggers mobiliseert (Nederlandse Investeringsinstelling (NLII)) en maatregelen vastgesteld om de afhankelijkheid van kmo's van bankkredieten te verminderen. Daarbij gaat het

([65]) "Totale investeringen in Wetenschap en INnovatie (TWIN) 2013-2019)", Rathenau Instituut, gepubliceerd in februari 2015.
http://www.rathenau.nl/publicaties/publicatie/voorpublicatie-totale-investeringen-in-wetenschap-en-innovatie-twin-2013-2019.html

([66]) Assessing the Potential Cost Savings and Resource Savings of Investments in 4 SME sectors, Europese Commissie 2015.

([67]) SAFE-enquête van de Europese Commissie 2014

onder meer om een programma dat steun biedt bij het verkrijgen van bankkredieten (MKB-Go), een actieplan ter versterking van de eigen-vermogenspositie van kmo's, een verhoging van het plafond van de micro-financieringsfaciliteit (Qcredits) en extra middelen voor financiering voor kmo's. De overheid financiert nu ten dele platforms voor crowd-funding. De overheid geeft tegelijkertijd uitvoering aan het besluit om de garanties tegen 2015 drastisch te verminderen.

Emissies, hernieuwbare energie en opstoppingen

Tegen 2020 moet Nederland, in overeenstemming met de beschikking inzake de verdeling van de inspanningen (Effort Sharing Decision (ESD)), de uitstoot van broeikasgassen die niet onder het EU-emissiehandelssysteem (ETS) vallen, ten opzichte van het niveau van 2005 met 16 % hebben verminderd. Volgens de meest recente nationale prognoses op basis van bestaande maatregelen zullen niet-ETS-emissies tussen 2005 en 2020 met 15 % afnemen, wat tot een tekort van één procentpunt zal leiden.

Het aandeel van hernieuwbare energie in de Nederlandse energieproductie bedroeg slechts 4,5 % in 2012, ver onder de EU-doelstelling voor Nederland van 14 % in 2020([68]). Nederland ligt ook niet op schema wat betreft het halen van zijn indicatieve energie-efficiëntiedoelstelling van een primair energieverbruik van 60,7 Mtoe tegen 2020. Op 6 september 2013 hebben de regering, gemeentebesturen en belanghebbenden het juridisch niet-bindende *Energieakkoord voor duurzame groei* gesloten, waarbij partijen zich ertoe verplichten zich in te zetten om de EU- en nationale doelstellingen te halen inzake energie-efficiëntie en de ontwikkeling van hernieuwbare energie. Om de 2020-doelstelling te halen lijken grotere investeringen in hernieuwbare energie noodzakelijk. Volgens de Nationale Energieverkenning vormt de verwachte omvang van de steun uit de overheidsbegroting geen beperking om de doelstellingen inzake hernieuwbare energie en energie-efficiëntie te halen, maar behoeven veeleer de voorwaarden voor het mobiliseren van investeringen vanuit de particuliere sector verbetering, met name vanuit het oogpunt van duidelijkheid op het gebied van regelgeving en beleid.

In verhouding tot het EU-gemiddelde blijven opstoppingen in Nederland een probleem. Dit geldt zowel binnen de agglomeraties als op essentiële verbindingswegen tussen steden. Aangezien het verkeer door de economische recessie en recente infrastructuurontwikkelingen inmiddels aanzienlijk beter doorstroomt, zijn er geen aanvullende maatregelen zoals de invoering van rekeningrijden genomen. Nederland wordt nog altijd geconfronteerd met aanzienlijke opstoppingen. ([69])

Modernisering van de overheidsdiensten

De overheidsdiensten in Nederland presteren over het algemeen goed. In zijn algemeenheid was de overheid in 2013-2014 zeer actief met het verder verbeteren van het ondernemingsklimaat. Er vonden aanzienlijke investeringen plaats in onlinetoegankelijkheid en de vermindering van administratieve rompslomp. Er is een integraal effectbeoordelingssysteem waarop toezicht wordt gehouden door een adviesorgaan (AFSCA), maar dit systeem is complex, wordt niet stelselmatig op alle beleidsopties toegepast en kent geen verplichte raadpleging van belanghebbenden.

Zeker sinds 2011 behoort het Nederlandse percentage overheidsopdrachten dat op EU-niveau wordt gepubliceerd tot de laagste van de EU. Het aandeel van de door de Nederlandse instanties en entiteiten op grond van de EU-wetgeving inzake overheidsopdrachten gepubliceerde overheidsopdrachten voor werken, goederen en diensten bedroeg in 2013 slechts 7,6 % van hun totale uitgaven (met uitzondering van nutsvoorzieningen) inzake deze opdrachten. Dit is ruim onder het EU-gemiddelde van 19,1 % en het op een na laagste percentage in de EU. Een verhoging van dit percentage kan economische voordelen met zich brengen.

([68]) De interim-doelstelling inzake het aandeel van hernieuwbare energiebronnen bedroeg voor 2011-2012 4,7 %. Het aandeel van hernieuwbare energiebronnen kwam in 2011 uit op 4,3 % en in 2012 op 4,5 %. De interim-doelstelling voor 2013-2014 bedraagt 5,9 %, maar volgens het CBS was het aandeel van hernieuwbare energiebronnen in 2013 slechts 4,5 %.

([69]) http://www.inrix.com/scorecard/key-findings-us/

BIJLAGE A
Overzichtstabel

Verbintenissen 2014	**Samenvattende beoordeling([70])**
Landspecifieke aanbevelingen (LSA's) van 2014	
LSA 1 Na de correctie van het buitensporige tekort de begrotingsmaatregelen voor 2014 te versterken in het licht van de opdoemende kloof van 0,5 % van het bbp op basis van de voorjaarsprognoses 2014 van de diensten van de Commissie, hetgeen duidt op het risico van een significante afwijking van de vereisten van het preventieve deel van het stabiliteits- en groeipact. In 2015 de begrotingsstrategie aanzienlijk te versterken om te waarborgen dat de middellangetermijndoelstelling wordt gehaald en vervolgens wordt vastgehouden, en te waarborgen dat de schuldregel wordt nageleefd om de overheidsschuldquote gestaag te doen dalen. De uitgaven op gebieden die rechtstreeks van belang zijn voor de groei, zoals onderwijs, innovatie en onderzoek, te beschermen.	Nederland heeft **enige vooruitgang** geboekt bij het gevolg geven aan LSA 1 uit de aanbeveling van de Raad (een beoordeling van de naleving van het stabiliteits- en groeipact maakt geen deel uit van deze algemene evaluatie van LSA 1).
LSA 2 Wanneer het economisch klimaat het toelaat, de inspanningen gericht op de hervorming van de woningmarkt op te voeren door de beperking van de fiscale aftrekbaarheid van de hypotheekrente te bespoedigen, door een marktgerichter prijsmechanisme op de huurwoningenmarkt te realiseren, en door de huren in de socialewoningsector in verdere mate te koppelen aan de inkomens van huishoudens. De effecten van de hervormingen in de socialewoningsector te monitoren op	Nederland heeft **beperkte vooruitgang** geboekt bij het gevolg geven aan LSA 2: • Geen vooruitgang: De geleidelijke afschaffing van de hypotheekrenteaftrek is niet versneld ondanks een herstel van de woningmarkt en het economisch klimaat. • Beperkte vooruitgang: Het doorvoeren van inkomensafhankelijke huurverhogingen heeft slechts een geringe stijging van de huren bovenop de inflatie laten zien. Volgens planning zou de invoering van een meer marktconform prijsmechanisme ("huursombenadering") om de mobiliteit op de woningmarkt te bevorderen,

([70]) Voor de beoordeling van de vooruitgang bij het gevolg geven aan de landspecifieke aanbevelingen 2014 worden de volgende categorieën gebruikt: Geen vooruitgang: De lidstaat heeft geen maatregelen aangekondigd of vastgesteld om gevolg te geven aan de LSA. Deze categorie wordt ook gebruikt als de lidstaat een studiegroep heeft ingesteld om mogelijke maatregelen te onderzoeken. Beperkte vooruitgang: De lidstaat heeft een aantal maatregelen aangekondigd om gevolg te geven aan de LSA, maar deze maatregelen blijken ontoereikend en/of de goedkeuring/uitvoering ervan is in gevaar. Enige vooruitgang: De lidstaat heeft maatregelen aangekondigd of vastgesteld om gevolg te geven aan de LSA. Deze maatregelen zijn veelbelovend maar zijn nog niet allemaal uitgevoerd en de uitvoering ervan is niet in alle gevallen zeker. Aanzienlijke vooruitgang: De lidstaat heeft maatregelen vastgesteld en de meeste daarvan zijn uitgevoerd. Deze maatregelen komen een heel eind tegemoet aan de LSA. Volledige uitvoering: De lidstaat heeft maatregelen vastgesteld en uitgevoerd die op passende wijze gevolg geven aan de LSA.

het gebied van de toegankelijkheid en betaalbaarheid voor huishoudens met een laag inkomen. De inspanningen om het socialehuisvestingsbeleid te herprioriteren op de ondersteuning van de meest hulpbehoevende huishoudens, voort te zetten.	worden vastgesteld na twee jaar van (in 2013 ingevoerde) inkomensafhankelijke huurverhogingen, maar de invoering van dit systeem is tot minstens begin 2016 uitgesteld. • Enige vooruitgang: De effecten van de hervormingen inzake de toegankelijkheid (kortere wachtlijsten) en betaalbaarheid van sociale huisvesting en het aantal huurders boven de inkomensgrens voor sociale huisvesting ("scheefhuurders"), kunnen nog niet worden beoordeeld. • Enige vooruitgang: De regering heeft een wetsvoorstel ingediend voor de verdeling van de verantwoordelijkheden tussen DAEB's en non-DAEB's. Woningbouwcorporaties kunnen kiezen tussen een juridische splitsing en een lichtere vorm van administratieve splitsing. Dit wetsvoorstel zal volgens plan in 2015 worden aangenomen.
LSA 3 De hervormingen van de tweede pijler van het pensioenstelsel in te voeren en daarbij te zorgen voor een passende intra- en intergenerationele verdeling van de kosten en risico's. De geleidelijke verhoging van de wettelijke pensioenleeftijd te ondersteunen met maatregelen om de inzetbaarheid van oudere werknemers te verbeteren. De voorgenomen hervorming op het gebied van de langdurige zorg uit te voeren met het oog op de houdbaarheid van het stelsel, terwijl een eerlijke toegang en de kwaliteit van de diensten worden gewaarborgd, en de effecten ervan te monitoren.	Nederland heeft **aanzienlijke vooruitgang** geboekt met het gevolg geven aan LSA 3: • Enige vooruitgang: De hervorming van de tweede pijler van het pensioenstelsel om te zorgen voor een passende verdeling van kosten en risico's en om het Nederlandse pensioenstelsel op de lange termijn in staat te laten blijven financiële schokken op te vangen, vormt nog steeds het onderwerp van lastige onderhandelingen. Een nieuwe wet om de jaarlijkse opbouwpercentages waarover geen belasting wordt geheven in 2015 te verlagen tot 1,875 % en het voorstel voor de hervorming van het financieel toetsingskader werden in 2014 goedgekeurd. • Volledig opgevolgd: Nederland is maatregelen blijven nemen ter verbetering van de inzetbaarheid van oudere werknemers en ter bevordering van de mobiliteit en participatie van oudere werknemers. De wetsvoorstellen voor de hervorming van het stelsel van werkloosheidsuitkeringen en de wetgeving ter bescherming van werknemers zijn aangepast en er zijn aanvullende maatregelen genomen gericht op de inzetbaarheid van oudere werknemers ("Actieplan 50+ werkt"). De effectieve pensioenleeftijd en de arbeidsparticipatie van oudere werknemers blijven in Nederland toenemen. • Enige vooruitgang: De ingrijpende hervormingen van de langdurige zorg zijn alle door het parlement goedgekeurd

	en zijn op 1 januari 2015 in werking getreden. De regering heeft extra maatregelen genomen om ervoor te zorgen dat de verantwoordelijkheden voor delen van de langdurige zorg soepel worden overgedragen aan gemeenten en particuliere verzekeraars, maar wat de effecten van de hervorming zijn, staat nog te bezien.
LSA 4 Verdere maatregelen te nemen om de arbeidsmarktparticipatie te verhogen, met name van mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt, en om negatieve fiscale arbeidsprikkels te beperken. Om de hervormingen in de wetgeving ter bescherming van werknemers en in het stelsel van werkloosheidsuitkeringen door te voeren en starheden op de arbeidsmarkt verder aan te pakken. In overleg met de sociale partners en conform de nationale praktijk de ruimte te benutten ten behoeve van sterker gedifferentieerde loonsverhogingen door volledig gebruik te maken van het bestaande institutionele kader.	Nederland heeft **enige vooruitgang** geboekt met het gevolg geven aan LSA 4: • Aanzienlijke vooruitgang: De meeste van de arbeidsmarkthervormingen die gericht zijn op de vergroting van de arbeidsparticipatie van mensen in de marge van de arbeidsmarkt werden door het parlement in de zomer van 2014 goedgekeurd. De participatiewet is met ingang van 1 januari 2015 van kracht. Nadat de regering en de sociale partners overeenstemming hebben bereikt over arbeidsplaatsen voor ten minste 125 000 mensen met een arbeidshandicap, is de Quotum-wet naar het parlement gestuurd. Deze wet zal naar verwachting begin 2015 worden goedgekeurd. De hervormingen houden een ingrijpende verschuiving van verantwoordelijkheden naar de gemeenten in. De regering zal steun bieden voor de soepele overgang. • Enige vooruitgang: Er zijn belangrijke fiscale maatregelen uitgevoerd om werken te stimuleren. Daarbij gaat het onder meer om hogere arbeidskortingen voor lagere inkomens en een vereenvoudiging van regelingen inzake kinderen en wel zodanig dat werken, met name voor alleenstaande ouders, aantrekkelijker wordt. In september 2014 werd een ingrijpende hervorming van het Nederlandse belastingstelsel aangekondigd. Deze hervorming, die een fiscale verschuiving zou kunnen omvatten van de belasting op arbeid naar andere vormen van belastingheffing die minder nadelig voor de Nederlandse economie zijn, zoals vermogensbelasting, milieubelasting en belasting op consumptie, moet nog worden uitgewerkt. • Enige vooruitgang: Er zijn hervormingen van het stelsel van werkloosheidsuitkeringen en de wetgeving ter bescherming van werknemers goedgekeurd, die in de loop van 2015 geleidelijk zullen worden uitgevoerd. Het moet worden afgewacht hoe deze hervormingen de mobiliteit op de arbeidsmarkt beïnvloeden en de tweedeling op deze markt verminderen zullen. • Geen vooruitgang: Wat de loonontwikkelingen betreft, heeft de regering duidelijk gemaakt dat dit uitsluitend een

	taak van de sociale partners is. Op dit terrein zal geen nationaal beleid worden uitgevoerd.
Europa 2020 (nationale doelen en vooruitgang)	
Doelstelling in Nederland inzake arbeidsparticipatie: 80 %.	De arbeidsparticipatie bedroeg in 2011 77,0 %, in 2012 77,2 % en in 2013 76,5 %. Gelet op de prestaties in het verleden en op basis van het door de Nederlandse arbeidsmarkt getoonde herstel lijkt het streefcijfer inzake arbeidsparticipatie van Europa 2020 (80 %) ambitieus, maar haalbaar.
Doelstelling in Nederland inzake O&O: 2,5 % van het bbp.	In 2013 bedroeg de O&O-intensiteit in Nederland 1,98 %, tegenover 1,97 % in 2012 (2011: 1,89 %). Particuliere investeringen in O&O zijn enigszins toegenomen van 1,06 % in 2011 tot 1,14 % van het bbp in 2013, maar blijven nog steeds achter bij het EU-gemiddelde (1,29 %). De publieke O&O-intensiteit is met 0,84 % stabiel. Nederland ligt thans niet op schema met het bereiken van zijn doelstelling van 2,5 % en zou zich extra inspanningen moeten getroosten om die wel te halen.
Nederland heeft een ESD-streefcijfer dat een vermindering inhoudt van niet-ETS-emissies met: 16 % ten opzichte van het niveau van 2005 tegen 2020.	Niet ETS-broeikasgasemissies namen tussen 2005 en 2013 met 15 % af. Volgens de meest recente nationale prognoses en rekening houdend met bestaande maatregelen zullen de niet ETS-emissies tussen 2005 en 2020 met 15 % afnemen. Wanneer er geen extra maatregelen worden genomen, zal de doelstelling bijgevolg naar verwachting met 1 procentpunt worden gemist.
2020-doelstelling inzake hernieuwbare energie: 14 %. Aandeel van hernieuwbare energie in alle vervoerstakken: 10 %.	In 2013 bedroeg het aandeel van energie uit hernieuwbare bronnen in het bruto-eindverbruik van energie 4,5 %, wat ruim onder de interim-doelstelling van 5,9 % voor 2013-2014 ligt. Nederland ligt niet op koers met het bereiken van zijn 2020-doelstelling inzake hernieuwbare energiebronnen. De nieuwe regeling SDE+ (Stimulering Duurzame Energieproductie) en de projecten in de sector hernieuwbare energie waarvoor in de periode 2011-2012 financiering werd toegekend, lijken hun eerste vruchten af te werpen, wat voor het eerst in de statistieken over 2013 tot uitdrukking kwam. Het tijdsverloop tussen toekenning van premies en bouw veroorzaakt vertragingen bij de benutting van capaciteiten op het gebied van hernieuwbare energiebronnen.
Doelstelling inzake energie-efficiëntie: 20 %. Nederland heeft zichzelf een indicatieve nationale energiebesparing van 1,5 %	Hoewel het primaire en het eindverbruik van energie tussen 2005 en 2012 afnam, ligt Nederland zowel wat primair energieverbruik als eindverbruik van energie betreft niet op schema met het bereiken van zijn nationale energie-efficiëntiedoelstelling.

per jaar ten doel gesteld. Dit betekent dat het in 2020 moet uitkomen op een primair energieverbruik van 60,7 Mtoe (megaton olie-equivalent) en een eindverbruik van energie van 52,2 Mtoe.	Nederland moet zijn huidige inspanningen op het gebied van energie-efficiëntie vergroten om zijn huidige primaire verbruik van energie verder te doen afnemen (67,4 Mtoe in 2012), wil het voor zijn 2020-doelstelling op schema komen te liggen.
Doelstelling in Nederland inzake voortijdig schoolverlaten: <8,0 %.	Het percentage voortijdige schoolverlaters bedroeg in 2011 9,1 %, in 2012 8,8 % en in 2013 en 9,2 %. De snelle daling van het percentage voortijdige schoolverlaters kwam de laatste jaren tot stilstand. Gelet op de maatregelen die zijn genomen om het probleem van het voortijdig verlaten van school aan te pakken, lijkt het reëel dat de doelstelling van 8 % wordt gehaald.
Doelstelling in Nederland inzake tertiair onderwijs: >40%.	Het percentage afgestudeerden in het tertiair onderwijs bedroeg 41,1 % in 2011, 42,2 % in 2012 en 43,1 % in 2013. Het streefcijfer is dus al gehaald.
Doelstelling inzake de terugdringing van het aantal mensen dat deel uitmaakt van huishoudens met een zeer geringe arbeidsintensiteit: -100 000 (leeftijdsgroep 0-64).	Het aantal mensen (leeftijdsgroep 0-64) dat deel uitmaakt van huishoudens met een zeer geringe arbeidsintensiteit bedroeg: 1 678 000 in 2011, 1 635 000 in 2012 en 1 624 000 in 2013. In het jaar waarin het streefcijfer werd vastgesteld (2008) maakten 1 613 000 mensen van 0 t/m 64 jaar deel uit van een huishouden met een zeer geringe arbeidsintensiteit. Dit aantal steeg marginaal met 11 000 personen tot 2013.

Tabel AB.1: Macro-economische indicatoren

	1996-2000	2001-2005	2006-2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Kernindicatoren									
Bbp-groei	4,1	1,2	1,6	1,7	-1,6	-0,7	0,7	1,4	1,7
Output gap [1]	0,6	-1,2	0,2	-0,8	-2,6	-3,5	-3,0	-2,0	-1,0
HICP (jaarlijkse verandering in %)	1,9	2,8	1,5	2,5	2,8	2,6	0,3	0,4	0,7
Binnenlandse vraag (jaarlijkse verandering in %) [2]	4,4	0,9	1,5	0,8	-2,4	-2,0	0,3	1,1	1,6
Werkloosheidscijfer (% van de beroepsbevolking) [3]	4,6	4,0	3,9	4,4	5,3	6,7	6,9	6,6	6,4
Bruto-investeringen in vaste activa (in % van het bbp)	22,7	21,0	21,1	20,3	19,1	18,2	18,4	18,9	19,4
Bruto nationale besparingen (in % van het bbp)	28,5	27,1	28,0	27,6	28,2	26,8	27,0	26,9	27,5
Overheid (in % van het bbp)									
Vorderingenoverschot (+) of -tekort (-)	-0,4	-1,5	-2,0	-4,3	-4,0	-2,3	-2,8	-2,2	-1,8
Brutoschuld	62,1	49,2	51,6	61,3	66,5	68,6	69,5	70,5	70,5
Netto financiële activa	-41,7	-33,4	-28,2	-36,2	-39,5	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.
Totale ontvangsten	44,2	42,2	43,3	42,7	43,5	44,5	44,7	44,7	44,7
Totale uitgaven	44,5	43,7	45,3	47,0	47,5	46,8	47,5	46,9	46,4
waarvan: rente	4,1	2,5	2,0	1,8	1,7	1,5	1,5	1,4	1,3
Vennootschappen (in % van het bbp)									
Vorderingenoverschot (+) of -tekort (-)	3,7	6,2	8,2	9,3	9,4	6,8	7,1	6,4	5,7
Netto financiële activa, niet-financiële vennootschappen	-137,4	-92,9	-62,9	-39,4	-35,1	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.
Netto financiële activa, financiële vennootschappen	-30,0	-19,1	-7,1	-13,6	-22,3	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.
Investeringen (bruto)	12,4	10,2	10,4	11,4	10,9	10,3	10,4	10,8	11,3
Exploitatieoverschot (bruto)	24,6	25,7	27,8	28,7	28,4	27,5	27,1	27,4	27,7
Huishoudens en IZW's t.b.v. huishoudens (in % van het bbp)									
Vorderingenoverschot (+) of -tekort (-)	1,8	1,1	-0,1	1,8	2,4	3,4	3,5	3,5	4,2
Netto financiële activa	199,4	158,0	147,3	159,1	179,6	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.
Brutolonen	40,7	39,4	37,9	38,5	38,9	38,8	38,3	38,5	38,5
Netto-inkomen uit vermogen	7,2	6,9	5,8	5,6	6,1	6,7	7,0	7,8	8,2
Ontvangen lopende overdrachten	22,8	22,2	20,1	21,8	22,1	22,5	22,6	22,2	22,7
Besparingen (bruto)	9,2	8,2	6,9	6,9	7,1	7,7	7,9	8,0	8,8
Buitenland (in % van het bbp)									
Vorderingenoverschot (+) of -tekort (-)	5,2	5,8	6,0	6,8	7,8	7,9	7,9	7,8	8,2
Netto financiële activa	9,7	-12,6	-49,1	-70,0	-82,6	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.
Netto-uitvoer van goederen en diensten	6,0	7,0	8,2	8,5	9,1	10,3	10,4	10,3	10,6
Netto primair inkomen, ontvangen van het buitenland	1,3	0,5	0,0	0,1	1,2	0,2	0,2	0,1	0,1
Kapitaaltransacties (netto)	-0,3	0,0	-0,5	-0,3	-0,9	-0,5	-0,7	-0,2	0,0
Verhandelbare sector	42,3	40,8	39,4	39,0	39,3	39,2	n.b.	n.b.	n.b.
Niet-verhandelbare sector	47,6	48,4	50,0	51,1	51,1	50,8	n.b.	n.b.	n.b.
waarvan: bouwnijverheid	4,9	4,9	5,0	4,7	4,3	4,1	n.b.	n.b.	n.b.

Noten:
(1) De output gap is het verschil tussen het feitelijk en het potentieel bruto binnenlands product tegen marktprijzen van 2005.
(2) In de indicator voor de binnenlandse vraag zijn de voorraden begrepen.
(3) Werklozen zijn alle personen die geen werk hebben, actief naar werk zoeken en bereid zijn onmiddellijk of binnen een termijn van twee weken aan het werk te gaan. De beroepsbevolking is het totale aantal werkenden en werklozen. Het werkloosheidscijfer heeft betrekking op de leeftijdsgroep van 15-74-jarigen.

Bron: Europese Commissie

Tabel AB.2: **Indicatoren voor de financiële markten**

	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Totale activa van de banksector (in % van het bbp)[1)]	386,8	385,3	405,1	415,0	373,3	392,0
Aandeel van de activa van de grootste vijf banken (in % van de totale activa)	85,1	84,2	83,6	82,1	83,8	n.b.
Buitenlandse participatie in het bankwezen (in % van de totale activa)	5,3	15,4	13,1	11,0	8,1	n.b.
Indicatoren voor de financiële soliditeit:						
- dubieuze leningen (% van de totale leningen)[2)]	3,2	2,8	2,7	3,1	3,2	3,0
- solvabiliteitsratio (%)[2)]	14,9	13,9	13,5	14,2	14,9	17,3
- winstgevendheid - rendement eigen vermogen (%)[2)3)]	-0,5	8,9	9,6	7,4	6,2	7,8
Particuliere kredietverlening (jaarlijkse verandering in %)[1)]	1,8	4,0	4,1	4,0	-1,1	-0,9
Woningkredieten (jaarlijkse verandering in %)[1)]	0,8	5,5	3,3	4,3	-0,1	0,9
Verhouding uitstaande leningen/deposito's[1)]	124,6	120,3	119,4	119,0	117,4	115,2
CB-liquiditeit als % van passiva[4)]	1,8	0,4	0,4	1,2	0,5	0,3
Particuliere schuld (% van het bbp)	231,3	229,4	228,0	230,3	229,8	n.b.
Externe brutoschuld (% van het bbp)[5)] - overheid	43,0	40,3	39,0	40,9	40,8	40,1
- particuliere sector	82,8	84,2	89,2	91,4	89,6	327,1
Langerenteverschil t.o.v. Duitse bunds (basispunten)*	46,4	24,8	38,1	43,8	39,2	29,0
Kredietverzuimswapspreads voor overheidspapier (5 jaar)*	55,7	44,6	66,0	86,4	49,0	28,2

Noten:
(1) Laatste gegevens november 2014.
(2) Laatste gegevens tweede kwartaal 2014.
(3) Na aftrek van buitengewone posten en belastingen. Basel II.
(4) Laatste gegevens september 2014.
(5) Laaste gegevens juni 2014. Deze gegevens hebben geen betrekking op monetaire autoriteiten en monetaire en financiële instellingen.
* Uitgedrukt in basispunten.

Bron: IMF (indicatoren financiële gezondheid); Europese Commissie (rentetarieven op lange termijn); Wereldbank (externe brutoschuld); ECB (alle andere indicatoren).

Tabel AB.3: **Fiscale indicatoren**

	2002	2006	2008	2010	2011	2012
Totale belastinginkomsten (incl. verplichte sociale bijdragen, % van bbp)	37,7	39,0	39,2	38,9	38,6	39,0
Opsplitsing naar economische functie (% van bbp)[1]						
Consumptie	11,4	11,7	11,4	11,4	11,1	11,0
waarvan:						
- btw	7,2	7,4	7,3	7,3	6,9	7,0
- accijnzen op tabak en alcohol	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
- energie	1,8	2,0	1,9	2,0	2,0	1,9
- overige (restpost)	1,9	1,8	1,8	1,6	1,7	1,6
Arbeidskrachten, werkend	16,2	17,2	18,3	19,0	19,2	19,9
Arbeidskrachten, niet-werkend	2,6	2,8	2,4	2,4	2,5	2,6
Inkomen uit vermogen en onderneming	5,0	4,7	4,6	3,7	3,5	3,4
Voorraden kapitaal/vermogen	2,5	2,6	2,5	2,4	2,2	2,2
p.m. Milieubelastingen[2]	3,5	3,9	3,8	3,8	3,7	3,6
Btw-efficiëntie[3]						
Feitelijke btw-inkomsten als % van de theoretische inkomsten tegen standaardtarief	56,9	59,9	59,9	57,2	55,1	54,6

Noten:
(1Belastinginkomsten worden opgesplitst naar economische functie, al naar gelang het belastingen op consumptie, arbeid of kapitaal betreft. Zie: Europese Commissie (2014), Taxation trends in the European Union, voor een meer gedetailleerde toelichting.
(2). Deze categorie omvat belastingen op energie, vervoer en vervuiling en middelen begrepen in belastingen op consumptie en kapitaal.
(3De btw-efficiëntie wordt gemeten via de btw-inkomstenratio. Dit is de verhouding tussen de feitelijk geïnde btw en het bedrag dat theoretisch geïnd zou worden als op alle finale (binnenlandse) consumptie btw zou worden geheven volgens het standaardtarief, wat een gebrekkige maatstaf voor de theoretische zuivere BTW-grondslag is. Een lage ratio kan duiden op een beperkte grondslag als gevolg van ruime vrijstellingen of de toepassing van gereduceerde tarieven op een groot aantal goederen en diensten ('policy gap') of op gebrekkige inning van de belasting, bijvoorbeeld door fraude ('collection gap'). Er zij op gewezen dat de relatieve omvang van grensoverschrijdend winkelen (met inbegrip van de handel in financiële diensten) in vergelijking met de binnenlandse consumptie ook de waarde van de ratio beïnvloedt, met name voor kleinere economieën. Zie: Europese Commissie (2012), Tax Reforms in EU Member States, en OECD (2014), Consumption tax trendsvoor een meer gedetailleerde toelichting.

Bron: Europese Commissie

Table AB.4: **Arbeidsmarkt- en sociale indicatoren**

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Arbeidsparticipatie (% van de bevolking van 20-64 jaar)	78,9	78,8	76,8	77,0	77,2	76,5	75,9
Toename van de werkgelegenheid (verandering in % t.o.v. het voorafgaande jaar)	1,6	-0,9	-0,7	0,9	-0,5	-1,3	-0,5
Arbeidsparticipatie van vrouwen (% van de vrouwelijke bevolking van 20-64 jaar)	72,2	72,7	70,8	71,4	71,9	71,6	70,5
Arbeidsparticipatie van mannen (% van de mannelijke bevolking van 20-64 jaar)	85,5	84,9	82,8	82,6	82,5	81,3	81,2
Arbeidsparticipatie van ouderen (% van de bevolking van 55-64 jaar)	53,0	55,1	53,7	56,1	58,6	60,1	60,5
Deeltijdarbeid (in % van de totale werkgelegenheid, 15 jaar en ouder)	47,3	48,3	48,9	49,1	49,8	50,8	50,5
Deeltijdarbeid onder vrouwen (% van werkende vrouwen, 15 jaar en ouder)	75,3	75,8	76,5	76,7	77,0	77,2	76,9
Deeltijdarbeid onder mannen (% van werkende mannen, 15 jaar en ouder)	23,9	24,9	25,4	25,4	26,4	27,9	28,1
Arbeid voor bepaalde tijd (% werknemers met een contract voor bepaalde tijd, 15 jaar en ouder)	18,2	18,2	18,5	18,4	19,5	20,6	21,6
Overgang van tijdelijk naar vast werk	27,1	26,2	20,0	20,8	16,5	n.b.	n.b.
Werkloosheidscijfer[1] (% van de beroepsbevolking, leeftijdsgroep 15-74 jaar)	3,1	3,7	4,5	4,4	5,3	6,7	6,8
Langdurige werkloosheid[2] (% van de beroepsbevolking)	1,1	0,9	1,2	1,5	1,8	2,4	2,7
Jeugdwerkloosheid (% van jonge arbeidskrachten (15-24 jaar))	6,3	7,7	8,7	7,6	9,5	11,0	10,5
NEET-percentage onder jongeren (% van de bevolking van 15-24 jaar)	3,4	4,1	4,3	3,8	4,3	5,1	n.b.
School- en opleidingsuitval (% van de bev. van 18-24 jaar die lager sec. onderwijs als hoogste opleidingsniveau hebben en geen verder onderwijs of verdere opleiding volgen)	11,4	10,9	10,0	9,1	8,8	9,2	n.b.
Tertiair opleidingsniveau (% van de bevolking van 30-34 jaar dat hoger onderwijs met succes heeft doorlopen)	40,2	40,5	41,4	41,1	42,2	43,1	n.b.
Officiële opvangregelingen (van 1 tot 29 uur; % van de bevolking van minder dan 3 jaar)	41,0	43,0	44,0	46,0	39,0	n.b.	n.b.
Officiële opvangregelingen (30 uur en meer; % van de bevolking van minder dan 3 jaar)	6,0	6,0	6,0	6,0	7,0	n.b.	n.b.
Arbeidsproductiviteit per werknemer (jaarlijkse verandering in %)	0,2	-2,2	1,7	1,0	-1,0	0,7	1,2
Aantal gewerkte uren per werknemer (jaarlijkse verandering in %)	0,0	-0,6	0,0	0,1	0,2	-0,3	0,0
Arbeidsproductiviteit per gewerkt uur (jaarlijkse verandering in %; constante prijzen)	0,4	-1,9	1,8	0,7	-1,3	0,8	1,3
Beloning per werknemer (jaarlijkse verandering in %; constante prijzen)	1,3	2,3	-0,6	2,2	1,3	1,2	1,1
Nominale stijging van de loonkosten per eenheid product (jaarlijkse verandering in %)	3,0	5,3	-0,7	1,1	2,8	2,0	n.b.
Reële stijging van de loonkosten per eenheid product (jaarlijkse verandering in %)	0,9	5,2	-1,5	0,0	1,5	0,6	n.b.

Noten:
(1) Werklozen zijn alle personen die geen werk hebben, actief naar werk zoeken en bereid zijn onmiddellijk of binnen een termijn van twee weken aan het werk te gaan. De beroepsbevolking is het totale aantal werknemers en werklozen. Bij de gegevens inzake het werkloosheidscijfer over 2014 is de laatste publicatie van Eurostat uit begin februari 2015 in aanmerking genomen.
(2) Langdurig werklozen zijn personen die gedurende ten minste 12 maanden werkloos zijn.
Bron: Europese Commissie (EU-arbeidskrachtenenquête en Europese nationale rekeningen).

Tabel AB.5: **Uitgaven voor socialezekerheidsuitkeringen (% van het bbp)**

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ziekte/gezondheidszorg	8,6	9,4	10,4	10,7	10,9	11,3
Invaliditeit	2,4	2,4	2,5	2,5	2,4	2,3
Ouderdom en nabestaanden	10,9	10,9	11,6	11,9	12,0	12,5
Gezin/kinderen	1,6	1,2	1,3	1,2	1,2	1,1
Werkloosheid	1,1	1,0	1,4	1,6	1,5	1,8
Huisvesting en sociale uitsluiting, n.e.g.	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Totaal	26,7	26,9	29,7	30,3	30,5	31,4
waarvan: inkomensafhankelijke uitkeringen	3,7	3,9	4,5	4,6	4,7	4,8
Indicatoren voor sociale integratie	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Armoede- of uitsluitingsrisico's[1] (% van de totale bevolking)	14,9	15,1	15,1	15,7	15,0	15,9
Armoede- of uitsluitingsrisico voor kinderen (% van de personen van 0-17 jaar)	15,5	17,5	16,9	18,0	16,9	17,0
Armoede- of uitsluitingsrisico's voor ouderen (% van de personen van ouder dan 65 jaar)	9,7	8,1	6,2	6,9	6,2	6,1
Armoederisico[2] (% van de totale bevolking)	10,5	11,1	10,3	11,0	10,1	10,4
Ernstige materiële deprivatie[3] (% van de totale bevolking)	1,5	1,4	2,2	2,5	2,3	2,5
Percentage personen in huishoudens met lage werkintensiteit[4] (% van de personen van 0-59 jaar)	8,2	8,5	8,4	8,9	8,9	9,3
Percentage werkenden dat een armoederisico loopt (in % van de werkenden)	4,8	5,0	5,1	5,4	4,6	4,5
Effect van sociale overdrachten (exclusief pensioenen) op de vermindering van de armoede	47,2	45,9	51,2	47,4	51,0	50,0
Armoededrempels, uitgedrukt in nationale valuta tegen constante prijzen[5]	11530,4	11648,2	11612,9	11516,4	11376,7	11214,3
Bruto beschikbaar inkomen (huishoudens)	283487,0	280226,0	284583,0	289179,0	288683,0	n.b.
Relatieve mediane armoederisicokloof (60% van het equivalent mediaan inkomen, leeftijd: totaal)	14,9	16,5	16,2	15,5	17,3	16,5
Ongelijkheid van de inkomensverdeling (verhouding inkomenskwintielen S80/S20)	4,0	4,0	3,7	3,8	3,6	3,6

Noten:
(1) Personen die een armoede- of uitsluitingsrisico lopen (AROPE): personen die een armoederisico lopen en/of die met ernstige materiële deprivatie kampen en/of die deel uitmaken van een huishouden met een werkintensiteit die nul of bijzonder laag is.
(2) Armoederisicopercentage: percentage van de bevolking met een gestandaardiseerd beschikbaar inkomen dat minder bedraagt dan 60% van het nationale gestandaardiseerde mediaan inkomen.
(3) Percentage van de bevolking dat kampt met ten minste 4 van de volgende 9 deprivaties: ze kunnen het zich niet veroorloven i) de huur- of energierekeningen te betalen; ii) hun woning voldoende te verwarmen; iii) onverwachte uitgaven te doen; iv) om de twee dagen vlees, vis of even proteïnerijk voedsel te eten; v) één keer per jaar een week met vakantie te gaan; of zich een vi) auto; vii) een wasmachine; viii) een kleurentelevisie, ix) een telefoon aan te schaffen.
(4) Personen in huishoudens met zeer lage werkintensiteit: percentage van de 0-59-jarigen dat deel uitmaakt van de huishoudens waar de volwassenen (met uitzondering van afhankelijke kinderen) de voorbije 12 maanden minder dan 20% van hun totale potentiële arbeidstijd hebben gewerkt.
(5) Voor EE, CY, MT, SI en SK, drempels in nominale waarde in EUR; HICP - index = 100 in 2006 (onderzoek van 2007 heeft betrekking op inkomens van 2006)
(6) De gegevens inzake 2014 hebben betrekking op het gemiddelde van de eerste drie kwartalen.
Bron: ESSPROS voor de uitgaven voor socialezekerheidsuitkeringen; EU-SILC voor sociale insluiting/integratie.

Tabel AB.6: **Indicatoren voor de prestatie van de productmarkten en beleidsindicatoren**

	2004-08	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Arbeidsproductiviteit[1] totale economie (jaarlijkse groei in %)	1,7	-2,1	2,1	1,1	-0,8	0,9	n.b.
Arbeidsproductiviteit[1] in be- en verwerkende industrie (jaarlijkse groei in %)	4,0	-6,2	8,1	4,5	0,4	1,2	n.b.
Arbeidsproductiviteit[1] in de electriciteits- en gassector (jaarlijkse groei in %)	3,3	3,6	-2,6	-0,4	-3,4	-4,1	n.b.
Arbeidsproductiviteit[1] in de bouwnijverheid (jaarlijkse groei in %)	2,5	-3,4	-5,4	1,1	-5,5	1,7	n.b.
Arbeidsproductiviteit[1] in de groothandels- en detailhandelssector (jaarlijkse groei in %)	3,6	-5,0	5,2	3,4	-2,3	-0,7	n.b.
Arbeidsproductiviteit[1] in de informatie- en de communicatiesector (jaarlijkse groei in %)	1,8	-1,2	3,0	0,0	-2,5	-0,3	n.b.
Octrooi-intensiteit in de be- en verwerkende industrie[2] (EOB-octrooien gedeeld door de bruto toegevoegde waarde van de sector)	0,1	0,1	0,0	0,0	n.b.	n.b.	n.b.
Beleidsindicatoren	**2004-08**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**
Afdwinging van contracten[3] (dagen)	514	514	514	514	514	514	514
Benodigde tijd om een bedrijf te starten[3] (dagen)	8,4	8	8	8	5	4	4
O&O-uitgaven (in % van het bbp)	1,8	1,7	1,7	1,9	2,0	2,0	n.b.
Totale overheidsuitgaven voor onderwijs (in % van het bbp)	5,5	6,0	6,0	5,9	n.b.	n.b.	n.b.
(Index: 0=niet gereguleerd; 6=sterkst gereguleerd)	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**
Productmarktregulering[4], algemeen	0,96	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.	0,92	n.b.
Productmarktregulering[4], detailhandel	0,91	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.	0,91	n.b.
Productmarktregulering[4], professionele diensten	1,28	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.	1,23	n.b.
Productmarktregulering[4], netwerksectoren[5]	1,71	1,61	1,60	1,58	1,57	1,57	n.b.

Noten:
(1) De arbeidsproductiviteit is gelijk aan de bruto toegevoegde waarde (tegen constante prijzen) gedeeld door het aantal werknemers.
(2) De octrooigegevens hebben betrekking op aanvragen bij het Europees Octrooibureau (EOB). Zij worden meegeteld volgens het jaar waarin zij bij het EOB zijn ingediend. Zij worden uitgesplitst volgens de woonplaats van de uitvinder, waarbij met breuken wordt gewerkt als er meerdere uitvinders of IPC-klassen zijn om dubbeltellingen te vermijden.
(3) De methodologie, met inbegrip van de aannames, voor de opstelling van deze indicator wordt in detail beschreven op de website: http://www.doingbusiness.org/methodology.
(4) Index: 0 = niet gereguleerd; 6 = sterkst gereguleerd. De bij de opstelling van de OESO-indicatoren voor de productmarktregulering gevolgde werkwijzen worden in detail beschreven op de volgende website: http://www.oecd.org/competition/reform/indicatorsofproductmarketregulationhomepage.htm
(5) Geaggregeerde OESO-indicatoren inzake regelgeving op het gebied van energie, vervoer en communicatie (ETCR).
Bron: Europese Commissie; Wereld Bank — Doing Business (voor afdwinging van contracten en benodigde tijd om een bedrijf te starten) en de OESO (voor de indicatoren voor de productmarktregulering).

Tabel AB.7: **Groene groei**

Prestaties groene groei		**2003-2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**
Macroeconomisch							
Energie-intensiteit	kgoe / €	0,16	0,15	0,15	0,16	0,14	0,15
Koolstofintensiteit	kg / €	0,41	0,36	0,37	0,38	0,35	0,35
Hulpbronnenintensiteit (tegenpool van hulpbronnenproductiviteit)	kg / €	0,35	0,36	0,35	0,34	0,34	n.b.
Afvalintensiteit	kg / €	n.b.	0,18	n.b.	0,22	n.b.	0,23
Energiehandelsbalans	% bbp	-2,5	-2,1	-1,8	-2,9	-3,8	-5,3
Gewicht energie in HICP	%	9,1	10,7	10,2	10,3	11,3	11,3
Verschil tussen verandering energieprijzen en inflatie	%	6,0	0,8	-0,1	-8,8	3,4	3,6
Milieubelasting in verhouding tot belasting op arbeid	ratio	19,3%	18,2%	18,0%	17,9%	17,2%	15,9%
Milieubelasting in verhouding tot totale belastingen	ratio	9,8%	9,6%	9,9%	9,8%	9,7%	9,1%
Sectoraal							
Energie-intensiteit industrie	kgoe / €	0,17	0,17	0,15	0,16	0,16	0,15
Aandeel van energie-intensieve industrieën in de economie	% bbp	10,9	10,5	10,2	10,8	10,5	10,6
Elektriciteitsprijzen voor middelgrote industriële gebruikers**	€ / kWh	n.b.	0,10	0,11	0,10	0,10	0,10
Gasprijzen voor middelgrote industriële gebruikers***	€ / kWh	n.b.	0,04	0,04	0,03	0,03	0,04
Overheidsuitgaven O&O voor energie	% bbp	n.b.	0,02	0,02	0,02	0,01	0,02
Overheidsuitgaven O&O voor het milieu	% bbp	n.b.	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01
Recyclingpercentage van gemeentelijk afval	ratio	46,8%	57,3%	57,8%	79,1%	90,8%	97,3%
Aandeel broeikasgasemissies dat onder ETS valt*	%	n.b.	40,8	40,8	40,3	40,8	39,7
Energie-intensiteit vervoer	kgoe / €	0,67	0,63	0,64	0,63	0,63	0,61
Koolstofintensiteit vervoer	kg / €	1,53	1,42	1,47	1,47	1,46	1,41
Veiligstelling van de energievoorziening							
Afhankelijkheid van invoer van energie	%	35,9	34,3	35,8	30,4	29,7	30,7
Diversificatie van invoer van aardolie	HHI	0,08	0,08	0,08	0,08	0,08	0,10
Diversificatie van de energiemix	HHI	n.b.	0,36	0,36	0,38	0,36	0,35
Aandeel hernieuwbare energie in de energiemix	%	2,5	3,5	3,9	3,5	4,1	4,3

Landspecifieke noten: Bij gebrek aan gegevens is het jaar 2013 niet in de tabel opgenomen.
Algemene uitleg van de items:
Alle macro-intensiteitsindicatoren zijn uitgedrukt als een verhouding van een fysieke hoeveelheid tot het bbp (in prijzen van 2000)

- Energie-intensiteit: bruto binnenlands energieverbruik (in kgoe) gedeeld door het bbp (in EUR)
- Koolstofintensiteit: broeikasgasemissies (in kg CO2-equivalenten) gedeeld door het bbp (in EUR)
- Hulpbronnenintensiteit: binnenlands verbruik van grondstoffen (in kg) gedeeld door het bbp (in EUR)
- Afvalintensiteit: afval (in kg) gedeeld door het bbp (in EUR)

Energiehandelsbalans: de verhouding tussen export en import van energie, uitgedrukt als % van het bbp
Gewicht energie in HICP: het aandeel van de "energie"-items in het consumptiemandje gebruikt voor de berekening van het HICP
Verschil tussen verandering energieprijs en inflatie: energiecomponent van de HICP, en totale HICP-inflatie (jaarlijkse verandering in %)
Milieubelasting in verhouding tot belasting op arbeid en totale belastingen: uit de database van DG TAXUD "Taxation trends in the European Union"
Energie-intensiteit industrie: finale energieconsumptie van de industrie (in kgoe) gedeeld door de bruto toegevoegde waarde van de industrie (in EUR 2005)
Aandeel van energie-intensieve industrieën in de economie: aandeel van de bruto toegevoegde waarde van de energie-intensieve industrieën in het bbp
Elektriciteits- en gasprijzen voor middelgrote industriële verbruikers; verbruikcategorie 500 - 2000MWh en 10000 - 100000 GJ; gegevens excl. btw
Recyclingpercentage van gemeentelijk afval: verhouding gerecycled afval - totaal afval
Overheidsuitgaven O&O voor energie of voor het milieu: overheidsuitgaven voor O&O (GBAORD) voor deze categorieën als % van het bbp
Aandeel broeikasgasemissies dat onder ETS valt: gebaseerd op door de lidstaten aan het EMA gemelde broeikasgasemissies (excl. LULUCF)
Energie-intensiteit vervoer: finaal energieverbruik van vervoer (in kgoe) gedeeld door de bruto toegevoegde waarde van de vervoersindustrie (in EUR 2005)
Koolstofintensiteit vervoer: broeikasgasemissies in het vervoer gedeeld door de bruto toegevoegde waarde van de sector vervoer
Afhankelijkheid van invoer van energie: netto-invoer van energie gedeeld door bruto binnenlands energieverbruik incl. door internationale bunkers
Diversificatie van invoer van aardolie: Herfindahl-index (HHI), berekend als de som van de gekwadrateerde marktaandelen van de landen van oorsprong
Diversificatie van de energiemix: Herfindahl-index voor aardgas, totaal petroleumproducten, nucleaire energie, hernieuwbare energie en vaste brandstoffen
Aandeel hernieuwbare energie in de energiemix: percentage bruto binnenlands energieverbruik, uitgedrukt in equivalenten van tonnen aardolie
* Europese Commissie en Europees Milieuagentschap.
** Voor 2007 gemiddelde van S1 & S2 voor DE, HR, LU, NL, FI, SE en UK. Andere landen hebben alleen S2.
*** Voor 2007 gemiddelde van S1 & S2 voor HR, IT, NL, FI, SE en UK. Andere landen hebben alleen S2.
Bron: Eurostat tenzij anders aangegeven; uitleg ECFIN.